

» – af usikkert kan ikke komme sikkert«

Evald Tang Kristensens sagnoptegnelser om konflikten mellem herremand og bonde*)

Af *Henrik Stevnsborg*

I. Indledning

Helt glemt er læreren, forfatteren og folke-mindesamleren Evald Tang Kristensen (1843–1929) godtnok aldrig blevet. Alligevel er det svært at komme uden om, at han oplever lidt af en renæssance i disse år. Hans person og hans meninger bliver endevendt, og de folkeminder, han viede sit liv til at indsamle, er under lup. Selv om store dele af dette stof er udgivet i bogform, står lige så meget, muligvis mere, stadig marcheret op på støvede hylder i Dansk Folkemindesamlings kælder. Hér havnede Evald Tang Kristensens samlinger i 1924. Stofmængden er nærmest lam-mende. Det er blevet skønnet, at han nåede at indsamle ca. 3000 folkeviser, omkring 2700 folkeeventyr samt små 30.000 folkesagn,¹ hvortil kommer rim, remser, melodier etc. Noget stammer fra andre indsamlere, som i tidens løb sendte materiale til Evald Tang

Kristensen; men han har også selv været i marken. Gennem sidste fjerdedel af det 19. århundrede gennemvandrede han store dele af Jylland, på kryds og tværs gennem Blichers »store Alhede«, med dens »brune lyng« og »blå himmel«, i en tid hvor jernbanen lagde sin hånd over Danmarkskortet, og industrialiseringen tog fart. Ved siden af indsamlings-rejserne blev det til i alt 79 bøger, de 7 udgivet posthumt.² Hertil skal lægges et ikke nøjere opgjort antal artikler, essays og digte. Tilsammen tegner dette billedet af en myreflittig mand; så ubestridt Danmarks største samler af folkeminder.

For nylig hed det i en storkøbenhavnsk lokalavis med spærrede typer »Danskerne vælter sig i fortiden« med følgende forklarende undertekst: »symptomatisk for en krisetid«.³ Og måske imødekommer Evald Tang Kristensens produktion vitterlig et nutidigt behov for tankeflugt til det gamle landbosamfund, »hvor bønder (legede) skjul med lygte-

Henrik Stevnsborg, f. 1948, lic. phil. 1979. Forskningsrådsstipendiat, Kriminalistisk Institut; extern lektor, Historisk Institut, Københavns Universitet.

*) Denne artikel er blevet til med støtte fra Carlsbergfondet; men jeg vil også – meget – gerne takke de venner og kolleger, som henad vejen har hjulpet på hver deres måde, allermost Else Marie Kofod og John Christensen.

- DFS Dansk Folkemindesamling, København.
DS Evald Tang Kristensen, Danske Sagn som de har lydt i folkemunde. Udelukkende efter utrykte kilder 1–8 (1892–1901), 2. udg. under medvirken af Johannes E. Tang Kristensen, Bengt Holbek og Erik Høvring Pedersen (Kbh. 1980).
DSnyrk Evald Tang Kristensen, Danske Sagn, ny rk. 1–7 (1928–39). 3–7. v. Johannes E. Tang Kristensen.
ETK Evald Tang Kristensen.
JA Evald Tang Kristensen, Gamle folks fortællinger om det jyske almuoliv, som det er blevet ført i mands minde, samt enkelte oplysende sidestykker fra øerne 1–4 (1891–93).
JAT Jysk Almuoliv, tillægsbind 1–4 (1900–05).
LAN Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.
RA Rigsarkivet, København.
Rtk Rentekammeret.

1. Fradley Garner, A Tang for Folklore, *Scanorama* (april 1981), s. 35.

2. S. st.

3. *Søndagsavisen*/2 (30.8.1981).

mænd og elverpiger«⁴ i sætstykker à la Fri-landsmuseet. Men Evald Tang Kristensens samlinger er ikke bare dette formalinduftende raritetskabinet. Forklaringen kan derfor også være en helt anden, nemlig den, at materialet i eminent grad byder sig til for en forskning, der i stigende grad kæmmer kilderne for vidnesbyrd om »disharmoni, kontinuitetsbrud og konflikt« i fortiden.⁵ Måske står vi over for en skønsom blanding af begge dele. Måske er forklaringen på den nutidige interesse for Evald Tang Kristensen en helt tredje; Evald Tang Kristensens arbejder er et hus med mange boliger, hvilket til fulde bevidnes af bredden i den interesse, som i dag vises hans person og ikke mindst de minder, han indsamlede fra »folkemunde«.

Aktuelle udgivelser. Aktuelle projekter

En kort og letlæst Evald Tang Kristensen-biografi, som for en god halv snes år siden så dagens lys på engelsk, er i 1980 blevet genudgivet i et lille hæfte, på dansk.⁶ Engelsksproget er til gengæld den omkring 500 sider tykke prestigeprægede biografi, der med støtte fra en række fonds og institutioner samt et enkelt amt er berammet til udgivelse i et samarbejde mellem Foreningen Danmarks Folkeminder og Aalborg Universitetsforlag.⁷ Fra Herning museum reklameres med en særlig Evald

Tang Kristensen-udstilling,⁸ hvortil der findes en fåmælt, men velbibliograferet introduktion fra 1978.⁹

I år er blevet udgivet et »lille passende udvalg« af Evald Tang Kristensens børnerim, remser og lege.¹⁰ Sidste år, 1980, kom hele den såkaldte »gamle række« af et af Evald Tang Kristensens hovedværker, »Danske Sagn«, i en 2. udgave. Der er ikke mindre end 8 kompakte bind i fotografisk genoptryk og i tilgift en karriereprofil af Tang Kristensen, en introduktion til værket og ikke mindst: nyreviderede registre.¹¹ 1981 blev ligeledes genudgivet »Gamle Kildevæld«, en billedbog fra 1927 med smukke, næsten arkaiske, fotografiske optagelser af udvalgte af Evald Tang Kristensens sangere og fortællere.¹² På trapperne er en antologi, hvori mere teoretisk betonedede overvejelser fra Tang Kristensens hånd om folkeminder og folkemindeskab stilles sammen til en citatmosaik.¹³

Dansk Folkemindesamling har under de sidste par år foretaget en gennemgang af Evald Tang Kristensens samlinger bl.a. for at kunne lette den potentielle brugers arbejde med en »Vejledning i Evald Tang Kristensens samlinger på Dansk Folkemindesamling«. Udover den egentlige arkivnøgle gives en grundig præsentation af Evald Tang Kristensen og hans liv og virke.¹⁴

Inden for eventyrgenren er det navnlig Tang Kristensens såkaldte »trylleeventyr«, der er blevet udforsket.¹⁵ For visestoffets ved-

-
4. Eske K. Mathiesen, anm. af DS, *Folk og Kultur* (1981), s. 144.
 5. Niels Steensgaard, Universalhistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme, *Historisk Tidsskrift* (1980), s. 91. Jfr. f.eks. Bengt Holbek, Danske folkeminder og dansk nationalitet, *Tradisjon* 10 (1980), s. 60: »Dette helhedssyn, som underbetoner modsætningerne inden for en given befolkning, er den dag i dag fremherskende i borgerlig folkloristik, selv om stadig flere i den seneste generation har indset betydningen af at studere disse modsætninger.«
 6. Thorkild Knudsen, »Folkeminderne gemmes mest af fattige Folk«. *Evald Tang Kristensen som forsker og som talsmand*. Albertslund Folkemusikhus, hæfte 1 (1980), jfr. *Arv* 25-26 (1969-70), s. 243-57.
 7. Joan Rockwell, *Evald Tang Kristensen. A lifelong adventure in folklore* (Kbh. og Aalborg, under udgivelse).
 8. *Skalk* (1981:3), s. 30.
 9. Lilli Friis, *Der var engang en lærer . . .*, Herning Museum (1978).
 10. *1800-tallet. Kulturhistorisk Magasin fra Strandbergs Forlag* 2. årg. 1 (april 1981).
 11. ETK, DS.
 12. Erik Høvring Pedersen (red.), Evald Tang Kristensen og Peter Olsen m.fl., *Gamle Kildevæld. Portrætter af danske eventyrtællere og visesangere fra århundredeskiftet* (Kbh. 1981). Jfr. også *Musikalsk Folkekultur. Et månedsblad om folkekulturen og dens folk* 1. årg. 2 (oktober 1981).
 13. v. Susan Broe Andersen og Else Marie Kofod (under udgivelse).
 14. v. Eske K. Mathiesen (under udgivelse). (Herefter: *Vejledning . . .*)
 15. Bengt Holbek, *Interpretation of Fairy Tales* (under udgivelse).

kommende kan peges både på en bredt anlagt studie i folkeviseindsamlingerne i Danmark mellem 1840 og 1900¹⁶ og på en undersøgelse af Evald Tang Kristensens optegnelser fra »Danmarks største balladesanger«. I det sidste tilfælde er det erklærede, brugsrettede, sigte, at få denne »Frands Povlsens balladetekster og -melodier til at fungere igen«. ¹⁷ Tager vi sagnene, findes der undersøgelser af en enkelt meddeler (fortællers) fulde repertoire¹⁸ og af sagn om overnaturlige væsener som bjergfolk, ellefolk og nisser.¹⁹

Hoverisagnene. Før og nu

Det følgende handler også om sagn. Bjergfolk, ellefolk og nisser er der nu ikke så mange af. I stedet er der arrogante herremænd, som slår ud med den brokadeklædte arm for at skalte og valte med krumbøjede hovbønder. Betragtede herremanden dem mon som mennesker eller redskaber? Det var ét fedt, så længe pengeskrinet svulmede. Der er infame ladefogeder med stenansigter, som nådesløst driver folkene i en vifte ud over markerne. Producé! Producé! Der er også vold, og undertiden mord, når bægeret løb over, og bønderne havde fået nok. Evald Tang Kristensens optegnelser vrimler med sådanne »hoverisagn«.

Dansk historie har en efterhånden lang tradition for at betragte forholdet mellem herremænd og bonde i det feudale Danmark som

mættet med uforenelige interesser. Det springende punkt var hoveriet – godsets fordringer på bondens arbejdskraft. Dette pligtarbejde kunne tage form af de mest forskelligartede opgaver: rydning, jordbehandling, såning og gødsning; høbjærgning, kornhøst, tærskning og afgrødernes opbevaring; hegn-, skov- og tørvemosearbejde; opførelse og vedligeholdelse af bygninger; kørsler; mødepligt til jagt, fiskeri og humledyrkning.²⁰ Over dette hoveri måtte parterne tørne sammen, så det slog gnister.²¹

Naturligvis har de historikere, som har beskæftiget sig med dette sammenstød, ikke været uvidende om sagnstoffets eksistens. Men man kan uden overdrivelse hævde, at de har forholdt sig tvetydigt til det. Undertiden draget og fascineret, undertiden afvisende og skeptiske.

Afvisende var læreren Severin Kjær fra Sydsjælland, da han i 1888, i 100-året for stavnsbåndsløsningen, berettede om bondens hårde lod i stavnsbåndstiden. Sagnstof var ham ingeniunde fremmed,²² men i hans bog er hovedkilden en ganske anden, nemlig de bevarede tingbøger. Til forskel fra sagnene er de »tørre«, »ufarvede«, »objektive«. Ergo giver de »et virkelig Sandhedsbillede«. ²³ Povel Hansen fra Vallekilde Højskole foretrak centraladministrationens akter. I 1890'erne taptede han først General-Landvæsenskolelegiets dokumenter i Rigsarkivet for information om voldsomme bondeprotester på Falster i

16. v. Jens Henrik Koudal, stipendiat v. Københavns Universitets Musikvidenskabelige Institut.

17. Leif Varmark, Frands Povlsen. Danmarks største balladesanger, *Albertslund Folkemusikhus* 4. årg. 4 (april 1981), s. 15–26.

18. Lene I. Jørgensen, »Det var jo i den tid, da der skulde være ene store herremænd og små arbejdsfolk«. Udgivet opgave v. Københavns Universitets Institut for Folkemindevidenskab (1981).

19. Susan Broc Andersen og Else Marie Kofod, *Ellefolk – en undersøgelse af traditionerne omkring ellefolk, som de kommer til udtryk i sagnene om disse*. Udgivet opgave ved faget dansk, Københavns Universitet (1979). Sammen med Carsten Bregenhøj har de nævnte tilrettelagt *En undersøgelse af sagn om overnaturlige væsener med hovedvægten på interaktionen mellem mennesker og væsener*, hvortil 985 sagn er blevet sat på hulkort. Jfr. også Carsten Bregenhøj, *Den vulgærrationalistiske tolkningsmodel – et opgør og en ny vej*. Indlæg ved 22. nordiske etnolog- og folkloristkongres 9.–11. juni 1981, Liperi Finland.

20. Thorkild Kjærgaard, *Konjunkturer og afgifter. C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet* (Kbh. 1980) s. 10–11.

21. Samme, Gårdmandslinien i dansk historieskrivning, *Fortid og Nutid* 28 (1979), s. 178–91. Jfr. samme, *Konjunkturer og afgifter* . . . , s. 35–38.

22. Som det f.eks. vil ses af hans til ETK indsendte materiale i DFS 1929/1, under Severin Kjærs navn. Jfr. Severin Kjær, *Fra Stavnsbaandets Dage. Optegnelser efter Tingbøger* (Kbh. 1888), f.eks. s. 91–92 note; s. 236; s. 250–51 note; s. 267–68.

23. Severin Kjær, anf. arb., forordet.

1768,²⁴ siden brugte han materiale fra samme arkivfond til en engageret skildring af den stejle og kompromisløse kamp mellem gods-ejeren Jens Lange til Rødkilde på Fyn og hans fæstere i 1760'erne og 70'erne.²⁵ Da Poul Bjerger, også han fra et højskolemiljø, i 1896 skrev om »De sønderskov bønder« og deres stridigheder med plageånden kancelliråd Claudius 1768–69 var det igen i al væsentligt ministerielle aktstykker, som dannede grundlaget.²⁶ For Alfred Kaae er det retskilderne, der spiller hovedrollen; såvel i 1965 som i 1971.²⁷ Fælles for disse forfattere er, at de skriftlige kilder er alfa og omega. Bruges sagnstof overhovedet, er hensigten åbenbar: Sagnene skal tjene som illustrerende kurioser. Sagntraditionen leverer den gode historie, den er bollerne på suppen.

Anderledes velvillig over for brugen af hoverisagn er August F. Schmidt. Hans bog om »Hoveriets Dage«, fra 1957²⁸, er i mangt og meget en præsentation af den mundtlige overlevering, som man finder den i Evald Tang Kristensens optegnelser, både trykte og utrykte, til et andet af hovedværkerne, »Jysk Almueliv«, hvoraf dele udkom mellem 1891 og 1905, mens andre stadig ligger udgivet. En vis velvilje spores også hos Gunnar Olsen, der i 1960 behandlede enkelte af herremandens mere eksotiske afstraffelsesinstrumenter over for opsætsige bønder, »Træhesten, hundehullet og den spanske kappe«. ²⁹ F.eks. er et særlig afsnit helliget sagnoverleveringens

»onde herremænd«. Disse »onde herrer« optræder ligeledes i Jens Engbergs indædte angreb på myterne om »Dansk Guldalder«, fra 1973.³⁰ Selv har jeg også ladet mig besnære af hoverisagnene.³¹

Claus Bjørn, der ellers er inspireret af Povl Hansen-generationen, både med hensyn til problemstillinger, undersøgelsesfelt og valg af kilder,³² må ikke desto mindre henregnes til de velvilligt indstillede, hvad brugen af traditionsstof angår. Artiklen om Brigadér Halling til Dronninglund i Vendsyssel stiller mundtlig overlevering op mod bevarede papirer fra den i 1786 oprettede Kreditkasse. Men nogen løsning på gåden gives egentlig ikke: Hvordan kan sagnenes systematiske nedrakning af denne »gale brigadér« rime med kreditkasedokumenternes nøgterne skildring af en både driftig og dygtig godsejer; af en mand, det er svært at forestille sig skulle fortjene eftermælet som bondeplageren over dem alle?³³ Igen i bogen »Bonde. Herremand. Konge« fra 1981 er »i et ikke ubetydeligt omfang inddraget traditionsstof, fortrinsvis fra Evald Tang Kristensens materiale«. ³⁴

Set i det lange perspektiv tyder noget derfor på, at hoverisagnene er i færd med at skifte en plads i kulissen ud med en plads på selve scenen.

Allerede ved at tage historikeren Kristian Erslevs næsten gammeltestamentlige fyndord »af usikkert kan ikke komme sikkert« har jeg søgt at antyde det problem, som dukker op i

24. Povl Hansen, *Bonde og Herremand. Et tidsbillede fra hoveritiden*, *Aarborg for dansk kulturhistorie* 1 (1891), s. 1–83.

25. Samme, *Jens Lange på Rødkilde og hans bønder*, *Aarborg for dansk kulturhistorie* 2 (1892), s. 105–209.

26. Poul Bjerger, *De sønderskov bønder*, *Aarborg for dansk kulturhistorie* 6 (1896), s. 159–203.

27. Alfred Kaae, *Vestjyske godsejere og deres bønder. En studie over tingbøgerne for Ulfborg-Hing herreder og Timgårds birk med strejftog ind i andre vestjyske retskredse i tiden 1695–1788* (Ulfborg 1965).

Samme, *Fæster og husbonde i Hammerum herred* (Lemvig 1971).

28. August F. Schmidt, *Fra Hoveriets Dage* (Brabrand 1957), særlig s. 7–8.

29. Gunnar Olsen, *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe* (Kbh. 1960).

30. Jens Engberg, *Dansk Guldalder. Eller oprøret i Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset i 1817*. (1. udg. Kbh. 1973. Billigbogsudgave Kbh. 1976), s. 187–88.

31. Henrik Stevnsborg, *Fra Den store Udfejlsesfest til Tømmerstrejken: Om førindustriell, folkelig protest i København i sidste halvdel af det 18. århundrede*, *Fortid og Nutid* 28 (1980), s. 598–99.

32. Claus Bjørn, *The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark*, *Scandinavian Economic History Review* 25 (1977), s. 117–137. Samme, *Bondeuro på Fyn 1768–70*, *Fynske Årbøger* (1978), s. 73–87. Samme, *Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790*, *Historie, jyske samlinger* ny rk. 13 (1979), s. 1–70.

33. Samme, *Brigadér Halling som godsejer. En vurdering af Dronninglund gods fra 1787*, *Vendsyssel Årbog* (1980), s. 117–26.

34. Samme, *Bonde. Herremand. Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark* (Kbh. 1981), s. 18.

samme sekund, hoverisagnene skal udnyttes. Et sagn består pr. definition af en vis portion sandhed og en vis portion digt,³⁵ så allerede her springer spørgsmålet om det sikre og det usikre som trolden op af æsken. Ejendommeligt nok er der aldrig nogen, som har gjort et egentlig forsøg på at vurdere disse hoverisagns kildeværdi. For det er ikke gjort med – som August F. Schmidt – at udvælge sig stof, der er optegnet før år 1900 og som iøvrigt »bærer Sandsynlighedens Præg«.³⁶ Det er heller ikke gjort med – som Claus Bjørn – at henholde sig til, at der er en ikke nøjere præciseret »kerne« af historisk sandhed i sagnene.³⁷ Sandsynlighed er ikke det samme som sikkerhed; gummiordet »kerne« skal jeg siden vende tilbage til. Spørgsmålet kan formuleres enkelt: Hvad kan vi forsvare at bruge dette mundtlige sagnstof til? Rummer det overhovedet noget af interesse for den, der beskæftiger sig med konfliktpotentialer i det gamle landbosamfund?

Jeg skal søge at give et bud. Først skal dog vises prøver på, hvad sagnoptegnelserne rummer, såfremt man bevidst går efter belæg for »konflikten«, »disharmonien« og »kontinuitetsbrudene«, frem for at søge bekræftelse på harmoni og konsensus. Dernæst skal en enkelt bondeprotest, således som den findes gengivet i den mundtlige overlevering, gøres til genstand for nøjere undersøgelse. Meningen er at fastslå, i hvilken udstrækning denne mundtlige tradition er enten sammenfaldende med eller afvigende fra det, vi kan læse ud af det

eksisterende, skriftlige kildemateriale om de selvsamme begivenheder.

Forresten skal det straks understreges, at det ikke er min agt at skrive en bibel i sagnforskningens metodik. Snarest bliver der tale om en forsigtig oprydning, næppe mere end en grovsortering, i et stort og skrumlet arve-gods med påfølgende forslag til det videre arbejde. I starten, navnlig i det følgende afsnit II, er der mange citater. De *kan* springes over; men det vil være synd, og i hvert fald er der god grund til at læse dem efter afsnit V.

II.

»Tunge, ellers glædesløse Dage«³⁸

Min bedstemoder var født 1743 eller 44. De var tjenere til Sebber-kloster, eller som de sagde: de trælled til Sebber-kloster, (JA 2, 128) fastslår en Tang Kristensen-meddelelser. Korte uddrag fra Evald Tang Kristensens sagnoptegnelser³⁹ kan snart levendegøre en sådan trælletilværelse. En tilværelse under evigt opsyn, hvor alt, stort som småt, skulle føje sig efter herremandens vilkårlige dispositioner. Bondens lod var trefold prygl, hvis han dristede sig til at komme for sent til pligtarbejdet. Og for at herren des bedre kunne nyttiggøre sig hans arbejdskraft i dagtimerne, var bonden henvist til at forrette sine egne gøremål efter mørkets frembrud. Selv hér holdt kontrollen dog ikke op.

De skulde jo møde til bestemt tid om morgenen ved

35. F.eks. Kristian Erslev, C. Paludan-Müllers Theori om Sagnkritikens Methode, *Historisk Tidsskrift* 6. rk. 3 (1891). Genoptrykt i Kr. Erslev, *Historiske Afhandlinger* 1 (Kbh. 1937), s. 280.

Eller senest: Inge Skovgaard-Petersen, Fra sagn til historie og tilbage igen, i Karsten Fledelius m.fl. (red.), *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. oktober 1981* (Kbh. 1981), s. 298.

36. August F. Schmidt, anf. arb., s. 7–8.

37. Claus Bjørn, *Bonde. Herremand. Konge* . . . , s. 18–19: »Det kræver en selvstændig publikation for den udførlige dokumentation« (s. 18).

38. ETK, Billeder af det jyske Landboliv for omtrent hundrede Aar siden, efter gamle Folks mundtlige Meddelelser, *Vort Landbrug* (1888), s. 571 (Hele artikelrækken er genudgivet i Johannes E. Tang Kristensen, *Evald Tang Kristensen 1843–1943. En Samling Artikler og en Bibliografi* (Kbh. 1943)).

39. Eksemplerne i dette afsnit er et udvalg, som er foretaget efter gennemgang af DS 4: A 7 Kristian den fjerde m.m., B 1–12 Herremænd, fru, jomfru, D 3–4 Folk i andre stillinger; DS nyrk 4: A 8 Nyere danske Konger m.m., B 1–12 Herremænd. Fruer. Jomfru, D 3–4 Folk i andre stillinger; DS 3. rk. DFS 1929/64 Bb Blandinger, ordnet topografisk; JA 2; JAT 2; JA Vejlesamlingen 1–2 DFS 1929/102. Men også andre steder i ETKs materiale findes optegnelser af nøjagtig samme type, således f.eks. i ETK, *Sagn fra Jylland samlede af Folkemunde. Jyske Folkeminder* 4 (Kbh. 1880) 121, 125, 234 eller ETK, *Sagn og Overtro fra Jylland samlede af Folkemunde. Jyske Folkeminder* 6 (Kbh. 1883), 125–28.

hovporten. Her på Rask stillede de nede ved østerporten. Men den gang havde de jo ingen klokker, og det gjaldt om ikke at komme for sild, for så tog ladefogden imod dem i porten og pryglede dem, og så viste han dem op i borggården. Der havde tjeneren lov til at gå ud og prygle dem bagefter, og omsider kom nådigherren op og ud på trappen, og så pryglede han dem også. (JA 2, 11).

I forrige århundrede var der på Hofmannsgave en herre, som hed Lange. Han var hård ved bønderne, som den gang var fattige og hver dag skulde være hos ham og gjøre høvning; men om natten skulde de arbejde for dem selv hjemme. Når de ikke stadig havde et lys stående at brænde på bordet, kom han og hans tjenere og slog dem, for de måtte ikke sove for ham. (JA 2, 155)

Hoveriet kunne meget hurtigt tage en drejning mod det groteske, blot fordi nådigfruens nykker skulle tilfredsstilles, som en østerlandsk despots, hér og nu. Og også tiendeafgiften, som af fogderne blev opkrævet ude på marken, ses inddrevet med skånselsløs tilside-sættelse af de interesser, bonden måtte have. Fulgte han sit eget hovede, blev han sat på plads med en brutal afklapsning.

Da den nådige frue af Vestervig kloster i slutningen af forrige århundrede en dag var ude at kjøre i sin karrøse, og det var sneføre, blev hun væltet i lavningen østen for Ogsenbøl bakke. Med möje fik kusk og tjener vognen åbnet og hende hjulpet ud, uden at hun havde taget skade, men hun havde tabt en kostbar ring. Som følge deraf blev alle bønderne i hele Vestervig sogn ordrede til at møde til hovarbejde til næste dag. Arbejdet bestod i at ligge og grave i sneen efter den tabte ring, men den fandtes aldrig. (JA 2, 58)

. . . i en vanskelig höst sendte han to gange bud efter ladefogden, at han skulde komme og tage tienden ud. Kornet stod i tre uger og ventede, og han kunde et par gange have taget det godt hjem. Omsider gjorde han sig hård, smed tienden til side og kjørte sit eget hjem. Men derfor kom han til at ride træhesten. . . (JA 2, 121)

Sidste ord i det sidste citat er »træhest«. Dette magts symbol så at sige definerede herregården som herregård.⁴⁰ Hesten stod

dér som den konstante påmindelse om, at forsyndelser mod herrens bud kunne få følger i form af et ydmygende »ridt«. I det hele taget er herskabets udøvelse af tugtelsesretten et i allerhøjeste grad nærværende element i bondens dagligdag. For at holde hele godssystemet med dets åbenbare urimeligheder igang, kunne det ikke blive ved truslen om et stort og skræmmende opbud af korporlige straffe, straffene måtte også tages i brug. Blandt disciplinærmidlerne kunne f.eks. gribes til den såkaldte »polske buk«.

Polskbuk var en pæl, som var dreven i jorden. Til den blev den ulykkelige bunden med et stykke reb om smalbenene i stående stilling. Dernæst måtte han bøje sig, og håndleddene blev nu bundne sammen med smalben og pæl ved samme stykke reb. (JA 2, 286)

Der var en herremand på Estrup i gammel tid, som var så hård ved bønderne. En dag kom en gammel bonde for sildig, og han klagede sig, te han var ikke rask. »Spænd ham i polsk buk!« råbte herremanden. Noget efter skulde herren kjøre ud. Så kom de og sagde til ham, at den gamle var død. »Jag et stykke pølse i halsen på ham!« råbte han, og så kjørte han. Så skulde det altså hedde sig, at bonden havde forslugt sig. (JA 2, 188)

Et sagn mælder, at da assessor Moldrup af Vestervig Kloster – af menigmand kaldet Per Nielsen – havde ladet en Aggerbo sætte i »polskbuk« og fået ham af med livet der, glemte den stedlige øvrighed, bemældte Peder Nielsens selvbeskikkede birkefoged, at foretage noget i denne sag. (JA 2, 286)

Med de følgagtige dommere turde være peget på endnu en side af tvangsapparatet. – Bønderne tabte en sag mod herremanden på hjemtinget, som en vel kunde tænke, for det var jo på godset, og herremanden råbte vel selv for det (JA 2, 128) hedder det ét sted, med skarpsyn. Og resignation. Et yderligere tvangsmiddel af relevans for Danmarks mandlige bondebefolkning var godsejerens suveræne spil på, at det var ham eller hende, som skulle stille mandskabet til militsen. Som følge heraf kunne selv bagatelagtige episoder som »studse svar« eller nedskydningen af en sølle gråand lede lukt over i 8 års værnepligt.

40. JA Vejlesamlingen 1–2 DFS 1929/102, nr. 949.

... husholdersken vilde ikke tage imod det, hun påstod, at smørret var fordærvet. Karlen vilde hævde, at smørret var både frisk og godt, og vilde ikke tage det tilbage. Hun gik så op til grev Trampe og sagde, at der nede i borgestuen var en bondekarl, som var noget studs og gav knubbete ord, han var der med en fjerding smør og vilde ikke tage den tilbage. Greven kommer så selv, men karlen vil heller ikke bøje sig for ham og vilde ikke tage smørret med sig og gav studse svar. Da bliver greven vred og bestemmer straks, at han skal afgives til de gevorbne. Det var jo en stræng straf, for han var lige kommen hjem af kongens tjeneste og havde været der i otte år, og nu måtte han tjene som soldat i 8 år til. (JAT 2, 233)

En Aftenstund sent paa Efteraaret listede 2 unge Gaardmænd sig ned til Søen for at skyde Vildender, der var nemlig fuldt op af dem. Men Udbyttet blev kun én Graaand. Skydning gaar jo ikke stille af, og Grevinden maa paa en Maade, der aldrig er bleven opklaret, have faaet Kundskab derom, for de to Mænd, hvis Navne jeg desværre ikke kan huske, blev faa Dage efter stævnedet til at møde for Grevinden, og hun modtog dem med de Ord: »Jeg har bragt i Erfaring, at I gjerne vil skyde, og det passer sig netop saa udmærket, da jeg just nu skal stille nogle Soldater. Nu kan I gaa hjem og gjøre jer færdige til Afrejsen og saa komme igjen.« De var begge gifte Folk og faldt nu paa Knæ og bad med grædende Taarer om at blive fri, men der hjalp ingen kjære Moder, og afsted maatte de. De laa nu som soldat i 8 Aar, og det skete for en eneste And. (DSnyrk 4, 341)

Hævn

For den således kuede bonde stod to muligheder for hævn åben. Den ene kan ikke karakteriseres som andet end ønsketænkning, hvorimod den anden ligner aktivt selvforsvar. Ønsketænkningen flourer i Evald Tang Kristensens hoverisagn. Den godsejer, som for særlig hårdt frem mod sine bønder, kunne med sikkerhed imødesee den velfortjente straf efter døden. Var overgrebene af så grov natur som svindel ved indbetalingen af afgifter eller beslaglæggelse af bøndernes jord, ventede straffen hisset som spøgelse eller genganger, der nat efter nat måtte vende tilbage til ger-

ningsstedet eller halse afsted på uhyggelige heste.

Han hed Wolf Abraham Junger og skal have været grumme stræng mod sine bønder. Endelig 1720 døde han, men til straf for sin hårdhed havde han ikke ro i sin grav, og der var mange, som hørte hans vilde jagt i Baggesvogn skove. (DS 4, 581)

Senere fik han en bærestol at sidde i, men havde endda altid en kjæp i hånden, og så måtte hans folk trække bønderne hen til ham, når han vilde slå dem. Hvidkjær spøger der endnu ved nattetider, han rider på en hest, der har en gloende tunge hængende ud af halsen. (DS 4, 566)

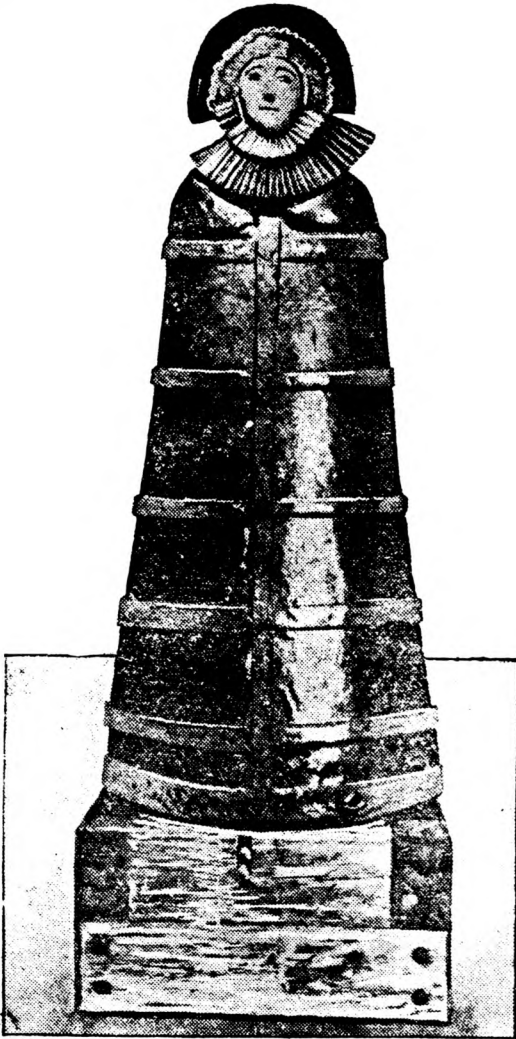
Endrupholm i Skadst herred ejedes i begyndelsen af forrige århundrede af en herremand, der var meget rig og blev adlet under navn af Ehrenfeldt. Denne mand har der på egnen ikke noget godt eftermæle. Han havde med urette frataget bønderne et stykke jord, som han lod indgjærde, men derfor går han nu også igjen ved Omme markskjel, og kommer man der forbi ved nattetid, kan man høre det rasle med landmålerkjæder. (DS 4, 525)

På Eskjær har en gang været en herremand, der hed Lange. Denne Lange var en hård og uretfærdig herremand, der på alle måder forurettede bønderne, og når de skulde betale korn, skulde de narres med målet. Han flyttede også markskjellene; derfor fik han heller ingen ro i graven, men spøger omkring på gården, hvor han slår dørene op og i, tumler med tøndemål og strygstok, og ude i Gåsemose sees han at løbe omkring med landmålerstokkene. (DS 4, 593)

Men efter hans død blev han ellers ved at færdes rundt omkring i egnen, især imellem Vår og Aggersborggård. Han skulde jo så over fjorden, og fiskerne, som lå der ude sommer og efterår og fiskede om natten, både hørte og så ham ikke én men mange gange. Han så ud som en grim, stor, sort fugl, og så råbte og skreg han, te det var nok skrækkeligt at høre. . . (JA 2, 254)

Der førtes proces mellem de Kare mænd og grevinden på Gammel-Estrup om Kareholm. Til sidst gik hun ud på holmen og gjorde ed på, at hun stod på sin egen jord. Hun havde fyldt sine sko med jord fra Gammel-Estrup. Til straf for den mened farer hun hver nat mellem Kareholm og Gl.-Estrup. (DS 4, 791)

Hans Majestæt Kongen er den centrale figur i det følgende. Kongen lader ikke sit folk i stikken: Enten rejser han forklædt omkring i sit rige for at hjælpe de små og kuede. Eller

Figur 1. Den blå Jomfru.

En af de farligste elskerinder i verden var Den blå Jomfru. Hun befandt sig i en kælder under det kongelige slot. Indgangen til rummet var hemmelig og det kunne kun nås ad mørke gange, en hel labyrint, afbrudt af døre, der krævede særlige låse. Den, som kendte vejen til Den blå Jomfru, havde de skåret tungen af, for at han ikke skulle fortælle hemmeligheden til andre.

Hun stod på en forhøjning, op til hvilken førte en trappe med tre trin. Når ofret stillede sig på det første trin, smilede jomfruen så henrivende til ham, at han ikke kunne stå imod, men måtte op på det næste trin. I samme øjeblik, han stod dér, bredte hun sine arme ud, og nu sprang han op til hende! – Hvorefter hendes arme lynsnart gled sammen om hans hals, og armene var på indersiden besat med skarpe knive, som skar halsen over. Sådan var Den blå Jomfru, den mest raffinerede af alle henrettelsesmaskiner.

[Eske K. Mathiesen, *Atmanakhistorier*, Brøndums Forlag 1981, s. 45].

også beordres notoriske bondeplagere til hovedstaden på hans magtbud. Her venter »Den blå Jomfru« dem.

Det var grueligt, som Herremændene var til at plage deres Bønder i ældre Tid, og saa snart en Bondemand han mødte Greven Sehestedt-Juel paa Hellestrup, saa skulde han af Vejen, selv om den var bred nok til at kjøre til Side paa. En Dag kommer en Bondemand kjørende hen ad Vejen, og han naaer en Mandsperson, der spørger, om han kunde komme op at kjøre. Ja, det kunde godt lade sig gjøre. Da de havde kjørt lidt, mødte de Grev Juel. Saa vilde Bonden kjøre af Vejen, for det vidste han, han skulde, men den anden Mand sagde: »Bliv paa Vejen paa mit Ansvar.« – »Det gaar ikke an,« siger Bonden. »Jo, du skal blive,« men da de nu kom til Siden af Greven, saa bad han Kusken give Bonden noget af Pisken og sagde, om han ikke vidste, hvem han var, og at han skulde kjøre af Vejen. Men saa knappede den anden op og gav sig til Kjende og spurgte Greven, om han vidste, hvem han var. Det var nemlig Kronprinsen, der havde hørt, at de var slemme til at plage Bønderne, og nu vilde ud at se, hvordan det gik til. (DSnyrk 4, 217)

Den herremand var nu så slem til at slå bønderne, og de fik hug hver dag. Så kommer han og spørger, hvorfor de kom så sildig? Ja, det havde hans følgesvend skyld i, for han vilde ikke op. Da smurte herren ham en over nakken. »Skal a have flere«, siger han så, og i det samme jager han til at knappe yderfrakken op, så kunde herremanden se, hvordan det var inden for. Den fremmede vendte sig nu til bondemanden og sagde: »Kjør du kun nu hjem, du skal aldrig komme her mere«. Så varede det ikke svar længe, inden der kom bud efter herremanden, og de så ham aldrig siden. Han kom til at kysse den blå jomfru. Det var selve kronprinsen, der var kommen rejsende og havde fulgtes med manden. (DS 4, 170)

(Geheimeråden) vilde ikke underskrive på stavnsbåndets ophævelse for bønderne, og så kom han og flere lignende herrer en nat ned i kjælderen under Kristiansborg slot, hvor den blå jomfru stod. En saddelmager på godset, der da som soldat stod vagt ved slottet, har fortalt... og svoret højt og dyrt på det, at han om morgenen efter så geheimeråden blive båret død op fra kjælderen. (JAT 2, 132)

Anderledes blottet for illusioner er sagnoptegnelser, som taler om bønders velovervejede obstruktion i forbindelse f.eks. med

den tidligere omtalte tiendebetaling. Præcis så jordnære er optegnelserne, hvori fortælles om et solidarisk bondesammenhold og om truslerne mod foged eller herre. Undertiden bliver der gjort alvor af disse trusler. Bondeplageren skamferes eller myrdes.

For at tiendetageren skulde have nogen ulejlighed med at tælle, satte de det ikke i rader som nu, men hist og her på agrene, og han døjede da med det og måtte tit have reb og slå om det ene stykke efter det andet og så tælle, hvad han hver gang havde inden for rebet. (JA 2, 101)

Der var en bitte pige, som slog en forvalter på Krastrup. Han var så slem til at gå i høstens tid og fornemme efter, om negene var fast bundne, og når han ikke tykte, de var bundne godt nok, så gik han og skar båndene over. Men det blev hun vred for, og så samlede hun en hel lok rugvipper i sin hånd, sådan at de sad på lige side, når hun tog ned om stråene, og med den lok slog hun forvalteren i næse og mund, da han atter skar et neg for hende, så han skuste lige tilbage. Den gang han kom til sig selv igjen og kom op, så vilde han slå hende. Men så stimlede hølekarlene sammen om ham og sagde, at dersom han ikke lod hende være, så skulde de hugge hovedet af ham med høleerne. (JA 2, 163)

En mand fra Tofthøj kom en dag for silde til hove, og så skulde han om aftenen ride træhesten. Da fruhen så hen på dagen kom ud i marken at se til hovfolkene, slog de kreds om hende og truede hende med deres leer. Så blev hun bange og lovede, at manden skulde blive fri med det samme, men han skulde alligevel sidde op på den, for det hun nu havde sagt det. Det var sidste gang nogen red på træhesten der på Refstrup. (JAT 2, 72)

Der boede en Herremand paa Ørndrup i Vester-Hornum, der hed Speitzer – han var af spansk Herkomst og ret en ugudelig Krop, der bankede sine Bønder og gjorde meget ondt. Saa rottede de sig sammen en Dag ude paa Hovmarken og slog ham. Der

var ikke en eneste hverken Kvinde eller Mand, uden de slog løs paa ham. (DSnyrk 4, 241)

Der var en Ejer paa Hvilbjerggaard, de kaldte ham æ Munk, og han var saa haard og ond imod sine Hovbønder, navnlig overfor dem, der ikke kunde betale deres Afgifter. Saa var det en Dag, han kom ned gennem Byen, og der traadte han ind i en Hytte, hvor to Smaadrenge var ene hjemme, og de sad paa Gulvet og spiste Vælling af en Lergryde. Deres Forældre maa rimeligvis have skyldt ham Penge, for han holdte Vællingen ud i et Hul paa Lergulvet med de Ord: »Ed nu, I Hundehvalpe,« og saa tog han Gryden med sig. Nu gik Tiden, og de to Drengene blev vel vogsne og kom i fremmed Krigstjeneste og kom senere tilbage igjen. Da traf de Munken en Dag og spurgte om Vej, for de lod, som de var ukjendte. Han fulgte med dem og viste dem Vej, og da de kom til en Korsvej, skød de ham...» (DSnyrk 4, 264)

Flere detaljer i disse 25 brudstykker fra Tang Kristensens sagnoptegnelser finder uden videre støtte i allerede eksisterende litteratur. Det gælder til eksempel bøndernes klippefaste royalisme. Dén må anses for velbevidnet.⁴¹ Det gælder til eksempel også nødvendigheden af systematisk, nøgen vold som disciplineringssteknik i en tid, hvor industriarbejdet endnu ikke var slået igennem.⁴² Men frem for at fortsætte ad dette zig-zag-spor, foretrækker jeg at undersøge det eksisterende sagnstof omkring en enkelt hoverikonflikt mere indgående for at komme dybere i spørgsmålet om sagnenes status: fiktionstekster, »almuelitterært stof«, contra fortællinger om faktiske begebenheder, der vitterlig har holdt sig længe i den folkelige bevidsthed.

41. Således f.eks. Asger Th. Simonsen, *Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne. Sociale forhold blandt husmænd og indsiddere og den politiske rejssning af husmandssagen på Lolland-Falster ca. 1840-46* (Kbh. 1977), Kap. VI, særlig s. 201. Vagn Wåhlin, *The Growth of Bourgeois and Popular Movements in Denmark ca. 1830-1870*, *Scandinavian Journal of History* 5 (1980), s. 165. Claus Bjørn, *Bonde. Herremand. Konge . . .*, særlig s. 65.

42. Således f.eks. Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (Paris 1975). Norsk oversættelse (Kbh. og Oslo 1977), s. 27-28.

III.

Lerkenfeldt 1811–1814. Kilderne

Om de konflikter, der var på godset Lerkenfeldt i begyndelsen af det 19. århundrede, er vi velunderrettede. Endda fra flere sider. På den ene findes hos Evald Tang Kristensen fem sagnoptegnelser, der uden ringeste tvivl handler om netop dette sammenstød mellem herremand og bønder. På den anden står et skriftligt kildemateriale, der kan belyse præcis de samme begivenheder. Der er dokumenter i godsets arkiv; der findes retsakter i stort tal fra diverse dømmende instanser; der er protokoller, bilag og korrespondance fra datidens lokal- og centraladministration. Disse skriftlige kilder er, modsat sagnene, som er nedskrevet i 1880'erne og 1890'erne, absolut samtidige med de begivenheder, det hele handler om. De er selv, så at sige, et led i handlingsforløbet. Dette samtidige, skriftlige stof skal mobiliseres over for det mundtligt overleverede og sent optegnede sagnmateriale.

Topografi

Hovedgården Lerkenfeldt lå, og ligger endnu, en 30 kilometers vej mellem Hobro, Nibe, Løgstør og Viborg. Skal man tro højesteretsassessor Andreas Kjerulf, som i 1819 var på embedsrejse gennem Viborg Amt, befinder vi os i nogle af de mest »ufrugtbar egne« af amtet, hvor »hede og lyng indtager store strækninger. Indvånerne . . . lever derfor i mådelige kår.«⁴³ Under godset hørte ved 1800-tallets begyndelse i alt 63 hoverigørende bønder, hver med en lod på 3–4 tønder land. Desuden var der 26 bønder på det såkaldte »frigods«, der ikke ydede hoveri.⁴⁴ Lægges

hertil hustruer, børn, husmænd, inderster, håndværkere samt piger og karle plus tyendet og det øvrige personale på hovedgården, bliver det alt i alt en større produktionsenhed.

Herregårdssagn

Lerkenfeldt, der eksisterede allerede i 1455, ligner så mange andre gamle herregårde derved, at dens historie og dens beboere har givet anledning til en stor og kulørt sagnkreds. Om f.eks. ridderen Jørgen Lykke, der skamløst tilgav sig materiale til sine byggeprojekter ved at rive Svingelbjærg Kirke ned, og som oven i købet lod præsten, Hr. Mads, myrde, da han tillod sig at protestere. Eller om landsdommeren Peder Lerche, som i slutningen af det 17. århundrede gav gården navn, men hvis genfærd lige siden har vandret gennem gange og sale i skikkelse af en sort hund. Eller om Wulf Caspar v. Lüttichau, »Generalen« kaldet, som først da Fadervor var læst tredie gang bagfra, lod sig mane ned i Lerkenfeldts mødding. Eller om den stærke bonde, der triumferende knaldede næven i træhesten, så den gik i spåner, og som ved anden lejlighed tårnede sig op over herremanden, klar til at lade ham glide ud af vinduet et par etager oppe. Eller om »en tynd, hvid mand med et smørret grin«, der huserede i ladegården, hvor forøvrigt også et mystisk ildhjul kunne ses rulle frem og tilbage.⁴⁵

Den noget barske historie om ridder Lykke og Hr. Mads fattede Steen Steensen Blicher i sin tid kærlighed for. Det er den, han har givet en let bearbejdning og siden gjort kendt videnom gennem kapitel 6 i novellen »Vinhandleren og Herremanden« fra 1843. Også lokalpressen har helt op til vor tid gjort sit til at holde sagntraditionen omkring Lerkenfeldt i live.⁴⁶

43. Paul G. Ørberg, En embedsmand inspicerer Viborg by og amt i året 1819, *Fra Viborg Amt* (1967), s. 85.

44. RA Rtk 2485.105. Hoveriforeninger i henhold til plakat af 24.6. og 23.12.1791. Viborg Amt. RA Rtk 2485.119 Hoveriefetterretninger i henhold til plakat af 24.6.1791. Viborg Amt.

45. Eksemplerne er alle fra Gorm Benzons, Sagn og Spøgeri. Bd. 17 i Aage Roussell (red.), *Danske Slotte og Herregårde* (2. udg. Kbh. 1967), s. 176–81. Jfr. Robert Huhle (red.), *Bogen om Himmerland* (Åbenrå 1958), s. 392, 394–95. Jfr. ligeledes DFS, topografisk registrant, nr. 1711 Vesterbølle; eller registeret til DS (bind 8).

46. DFS 1906/24 nr. 1711 Vesterbølle.

Evald Tang Kristensen på Lerkenfeldt

Evald Tang Kristensen kom til Lerkenfeldt-egnen i 1887 for at samle folkeminder.⁴⁷ På selve hovedgården blev resultatet af hans besøg en lille bog om herregårdens historie i ældre tid, skrevet på basis af originale dokumenter, som endnu opbevarede på godset, omend de lå godt gemt og glemt på bunden af et klædeskab.⁴⁸ Men Tang Kristensen fik også lejlighed til et par overnatninger i kammeret, hvor den allerede omtalte general Lütichaus gamle brudeseng stod, stor og uhyggelig. Glad ved dette spøgelseskammer var Evald Tang Kristensen bestemt ikke. »Jeg har«, som han siger, »ikke befundet mig vel der«.⁴⁹

På togter omkring i nabolandsbyerne hentede han, bistået af sin lokale kontaktpersoner, lærer Jens Jacobsen i Vesterbølle, en lang række fortællinger. Bl.a. optegnedes 4 sagn om en åben hoverikonflikt på Lerkenfeldt »i århundredets begyndelse«.⁵⁰ Det er ikke udelukket, at Evald Tang Kristensen med vilje har lagt vejen om ad Lerkenfeldt til for at høre om netop hoveri og hoveriproblemer. Da han det følgende år, 1888, viste »Billeder af det jyske Landboliv« i ugebladet »Vort Landbrug« i føljetonform, antydede han selv noget sådant – »Jeg har især interesseret mig for at faa Fortællinger oppe fra Lerkenfeldt Gods, fordi der endnu ydes Hoveri den Dag i Dag af over 50 Gaarde.«⁵¹ Og formentlig bundede denne »interesse« i ægte indignation over hoveriinstitutionen, hvilket

anes, når Evald Tang Kristensen omtaler tiende og hoveri som »det mørke i Bondens Liv«.⁵² Så mon ikke folkemindesamleren direkte har frittet sine informanter om dette emne?

Ihvertfald blev det, som sagt, til 4 optegnelser om én bestemt hoverikonflikt. Optegnelserne er relativt korte, hvorfor de skal bringes i deres fulde ordlyd;⁵³ men for overskuelighedens skyld er deres indhold søgt systematiseret i tabel 1.

Den 82-årige Post-Lavst (Lavst Sørensen) er hjemmelsmand til den første af disse optegnelser. Han var barnefødt i Ullits og boede stadig dér, da Evald Tang Kristensen i 1887 interviewede ham og husfællen Mathias Smed:

Mikkel Kjeldsen forlangte at de baade skulde kjøre i g af Møngshullet g Hovbønderne vilde blot kjøre den ene Tur. Han blev skreven død, men h. gik der i mange Aar, men a saa ham da, h. var oppe i Laden en Gang a var der, h. gik med en snolles rø Lue paa g en bitte tyk en. A saa ham kun den samme Gang efter at h skulde være død. De to Mænd der rejste over til Kbh. gik der i flere Dage g s. blev Kong. endelig opmærksom paa de her to gl. Mænd.⁵⁴

Den allerede omtalte Jens Jacobsen var født i 1838 i Fovlum. Til Vesterbølle var han kommet i 1860 som lærer og kirkesanger. Han har fortalt længere, mere omstændeligt og med flere nuancer. 2. optegnelse:

47. ETK, *Minder og Oplevelser* 3 (Viborg 1926), s. 149–50, 166–69.

48. S. st., s. 150.

49. JA 2, 294, note.

50. Som note 55.

51. ETK, *Billeder af det jyske Landboliv . . . Vort Landbrug* (1888), s. 405.

52. S. st., s. 427.

53. Forlægget er ETKs originale dagbøger. Fortællingerne er siden af ETK redigeret og udgivet i JA 2, 136–39 samt JAT 2, 252. Retfærdigvis skal det siges, at der ikke er væsensforskelle mellem originaloptegnelser og trykt tekst. Ikke desto mindre er den redigerende hånd tydelig nok. Et udtryk forklares, forkortelser opløses, ord byttes om, og fortællerens evindelige, men spontane »og så . . .« er rensat ud.

Eske K. Mathiesen, *Vejledning* . . . , s. 15 er tilbøjelig til at se »dagbogsnotaterne som skitser og de trykte tekster som fortolkninger«. Jeg vælger mig »skitserne«, siden vi ikke i dag har anden chance for at komme tættest muligt på fortællerne og deres talte sprog.

54. DFS 1929/16 ETK, *Dagbøger*, fol. 3575r. Jfr. JA 2, 136. Jfr. ligeledes DFS, meddelelseregister til ETKs samlinger samt RA film nr. 15.667 (Folketælling 1890, Ålborg Amt, Gislum Herred, Ullits Sogn, Ullits By).

Tabel 1. 5 sagnoptegnelser.

Meddelelser	1. Lavst Sørensen Post, Ullits. 1887	2. Jens Jacobsen, Vesterbølle. 1887	3. Inger Halkjær, Firhuse v. Gedsted. 1887	4. Niels Årup, Svingelbjærg. 1887	5. Anonym, Gundestrup. 1896/97.
I. Herremændens overgreb*)	Kræver urimeligt hoveri (godningen er problemet)	Ikke nøjere præciserede urimelige krav til bønderne	Kristen fra Østrup og Kristian i Svingelbjærg går til kongen i Kbh.	Kræn Esbensen fra Østrup og Jens Kristian Kristensen i Svingelbjærg rejser til Kbh.	Herremanden er en streng herre
II. Bøndernes reaktion*)	De nægter; to mand sendt til Kbh. for at klage til kongen	De gør opstand; det kommer til retssag; Kræn Esbensen fra Østrup + 2 fra Svingelbjærg går til kongen i Kbh.	Bønderne vinder, opnår kgl. tilladelse til at nægte urimeligt hoveri. Kristian straffes dog med træhest – ødelægger den sejrstølt	Bønderne fik deres »ret«, men ikke åbenlyst. Processen (!) bringer bønderne i fattigdom. Ikke desto mindre; herren skal kysse den blå jomfru	Bønderne bliver »gale«; Kræn Esbensen + 1 mere tager til Kbh.
III. Udgang på konflikten*)		Bønderne vinder, herren skal kysse den blå jomfru som straf			Herremanden skal kysse den blå jomfru
IV. »Traditionelt« sagnmotiv*)	Herremanden udgivet for død, men går omkring på godset	Herremanden udgivet for død, men sniger sig omkring på godset		Herremanden udgivet for død	Herremanden udgivet for død
Andet	Fortælleren har selv set herren som genganger, men kun én gang	Bønderne er indstillet på at gå til Kbh. igen, »med tid og stund«		Fortælleren mor har tjent på godset som kokkepige. Bønderne er klar til at gå til Kbh. igen, »med tid og stund«	

*) Den 4-leddede handlingsstruktur er baseret på Gisela Burde-Schneidewind, Bauernkriege des 16. Jahrhunderts in der Sagenüberlieferung, i Hermann Strobach, *Der arm man 1525*. Volkskundliche Studien (Berlin 1975) s. 274–287.

Lige i Beg. af dette Aarh. da Mikkel Kjeldsen ejede Lærkenfeld, da var der nogle Bønder paa Godset som h. gjorde Uret g de mente jo det var altfor meget h. forlangte af dem. S. gjorde de Opstand g nægtede at udføre g det førte til en Proces g Mikkel havde misbrugt dem svært, s. Sagen gaar ham imod. Men s. var det ligesom der med et blev en Standsning i det g der kom ingen Svar g s. bestemmer de at ville selv over til Kongen. 3 Mænd, den ene var Kræn Esbensen i Østrup g de to andre fra Svingelbjærg, g de tre Mænd gaar paa deres Ben til Kbh. og de tog Mad med i en bunden Madkurv g den byttedes de til at bære. Det tog nok en 14 Dags Tid for at komme derover. Da de kommer til Slottet, vil de narre dem, Bønderne troede nu, der var sendt Bud derover de vilde komme, g s. havde de bedt Hoffolkene om at give dem en Snik for Snak g s. lade dem gaa. S. kommer de derind g begjærer at faa Kongen i Tale. Den Herre de kom til sagde, at det skulde nu snart ske. S. kommer der saadan en tyk Pavs g de siger, at det er Kongen. Nej, siger Kr. E. det er ikke Kongen, for a har tjent ham. Det bestyrkede deres Mistanke. Vi beder om at faa Kongen i Tale. S. vilde de narre dem en Gang til, men s. Kr. E. nej j bliver vred g s. at h. var vis paa, at hvis K. vidste, de vilde tale med ham, s. skulde de nok komme ham i Tale g hvis I nu ikke beder ham komme, s. gaar vi lige ind. S. kom h. og havde Samtale med dem g det havde til Følge, at de vandt deres Sag g M. blev dømt til at skulde kysse den blå Jomfru i Kbh. Da det s. kom, s. døde Mikkel pludselig og hun lod sig skrive Ane Dorteas salig Kjeldsens, eller Kjeldsens Enke. Der var nok Sten i Kisten. Der er en dyb Kjælder, hvor der før har været Hundehul g der gik h. om Dagen, men om Natten sov h. jo oppe i Stuerne. Men naar h. gik ude i Gaarden var h. i noget sære gl. Klæder g det var kun det første Aar, siden gik h. fint. Mange af Folkene vidste ikke hvem det var. den gl. Mathis Mikkels Søn sagde en Gang: Der er Pinede blevet begaaet ond nok

her af vore Forfædre, lad os ikke ligne dem i det. Det sagde h. jo s. stille. Mathias sagde til Kræn Esb. mange Aar efter da h. en Dag var paa Lærkenfeld: N. Kræsten, bliver du pinede stille gangende: nu kan du pinede vist ikke gaa til Kbh. Jo Hosbond med Tid g Stånd. Det var hans Fader der red Træhesten.⁵⁵

Fra Huskonen Inger Halkjær i Firhuse ved Gedsted stammer 3. optegnelse. Hendes version er overordentlig kortfattet, i modsætning til lærerens:

Kristen Østrup g Kristian i Svingelbjærg rejste til Kongen g klagede. Fik den Forlov at nægte det Høveri, de kunde ikke udholde. S. skulde de jo have Straf igien g Kristian kom op paa Træhesten. Men saa slog han lige Hovedet af den, te det fløj langt bort.⁵⁶

Husmand Niels Årup, fra Svingelbjærg, har meddelt optegnelse nr. 4:

Kræn Esbensen i Østrup var en af dem, der havde været i Kbh. En Par Aar efter kom h. ned til Lærkenfeldt g vilde tale med Madammen for den gl. Kjeldsen var jo bleven skreven død et Par Aar før h. døde, fordi h. skulde have været over at kysse den blaa Jfr. Da h. havde været inde g forrettet hans Ærende fik h. en Dram g idet h. gik, sagde han: Hm a fik endda en Dram, for det de var gale paa mig. Der var jo nogle af Folkene der saa ham, men Folk skrev al Tid til Mad. Min Moder kunde ikke forstaa hvad h. mente med det, men fik det at vide af de andre Folk, hun tjente der som Kokkepige i syv Aar, g hu var der da han virkelig døde. Den 2. Mand var Jens Kr. Kristensen her i Byen. Kræn Esbensen i Ø. sagde en Dag til Per Kjeldsen, da der faldt et Par Ord, som ikke var rigtig gode: A kunde gjerne gaa til Kjøbenh. nok en Gang. Det kunde han ikke, var for gl. Jo med Tid g Stånd. Ja J fik ingen Ret. Jo vi fik godt nok vor Ret, men den maatte ikke komme for Lyset, men kom-

55. DFS 1929/16 ETK, Dagbøger, fol. 3558v-3559v. Jfr. JA 2, 137. Jfr. ligeledes DFS, meddelerregister til ETKs samlinger samt Ejnar Poulsen, *Viborg Amts Degne- og Skolehistorie* (Eget forlag 1957), s. 283. RA film nr. 15.667, (Folketælling 1890).

56. DFS 1929/16 ETK, Dagbøger, fol. 3941r. Jfr. JA 2, 138. Jfr. ligeledes DFS, meddelerregister til ETKs samlinger.

mer a der over igjen skal det nok komme for. H. var en frisk gl. Mand. De gik s. ussel simpel klædt for de kostede s. meget paa den Proces at de var bleven fattige alle sammen. Per Kjeldsen ejede Mølgaard g de to Gaarde blev drevne sammen. S. var det en G. h. var der at se Sagerne efter, dette her forefaldt.⁵⁷

Til disse 4, bogstavelig talt, navngivne optegnelser knytter sig en femte anonym fra Gundestrup, som Evald Tang Kristensen besøgte 1896/97.

Mikkel Kjeldsen var saadan en stræng Herre mod Bønderne g s. blev Bønderne gale paa ham g 2 af dem rejste da over til Kongen og forklagede ham. Den ene boede i Østrup. Begge havde været Gardere g derfor kjendte Kongen dem personlig. S. blev dømt til at kysse den blaa Jfr. Men han døde g blev begravet. Men der var ikke noget i Kisten g de sagde, at h. levede i nogle Aar i et Kapel paa Gaarden. Kræn Esbensen hed han.⁵⁸

De skriftlige kilder

Samtidige, skriftlige kilder bevidner til overflod, at der var ret konstante problemer mellem bønder og gods på Lerkenfeldt fra 1811 til 1814 d.v.s. i årene omkring Statsbankerotten og Napoleonskrigenes slut. De hoveripligtige bønder sagde stop over for herremanden, Mikkel Kjeldsens, fordringer. Sagen startede med diskussioner om bøndernes kørsel af gødning for siden at udvikle sig til en omfattende arbejdsnedlæggelse fra bøndernes side. Også landgildeydelse og tiendebetaling blev draget ind i konflikten, som i løbet af de fem år blev forelagt en lang række officielle instan-

ser. For det første blev der – efter forgæves forligsbestræbelser – rejst tre separate sager ved domstolene om hoverispørgsmålet. Udover den lokale Lerkenfeldt Birks politiret måtte også Overpolitiretten i Viborg sættes i to tilfælde. I et tredje tilfælde blev det Højesteret i København, som, via Lerkenfeldt Birketing, fik det sidste ord. Landgildeproblemerne blev til to søgsmål; igen var Lerkenfeldt Birketing forum, men også Rinds-Gislum Herredsret samt Landsøverretten i Viborg involveredes. Forøvrigt var det ikke første gang, at spørgsmål vedrørende landgilden var gået rettens vej. I 1770'erne havde der således udspundet sig en sejr proces herom.⁵⁹ For det andet affattede bønderne 1 klageskrivelse samt 2 rykkere, der enten blev afleveret personligt eller sendt med posten til Kong Frederik 6. direkte og uden om officielle omsvøb som amtmand, retssystem og centraladministration. Bondeklagerne blev hurtigt til sager på Rentekammeret (det daværende finans- og landbrugsministeriums) bord, hvorpå en flittig korrespondance mellem den lokale amtmand i Viborg og »Kammeret« på Slotsholmen kunne tage sin begyndelse.

En enkelt blandt virvaret af retssager har tidligere været behandlet i den lokalhistoriske litteratur;⁶⁰ og en kopi af den første af bondeklagerne har i sin tid foreligget for Evald Tang Kristensen. Den har vel befundet sig i klædeskabet blandt godsets øvrige arkivalier.⁶¹ Her skal sager og klager tages en for en.

Hoverisag 1

13.7.1811 klager herren til Lerkenfeldt, Mikkel Kjeldsen, til amtmanden over bøndernes

57. DFS 1929/16 ETK, Dagbøger, fol. 3951v–3952r. Jfr. JA 2, 139. Jfr. ligeledes DFS, meddelerregister til ETKs samlinger.

58. DFS 1929/16 ETK, Dagbøger, fol. 7485r. Jfr. JAT 2, 252. Ifølge påtegning i Dagbøgerne skulle meddelelsen være Inger Marie Jensen Kjølens i Gundestrup. Påtegningen er imidlertid ikke ETKs egen, og den ses ikke bekræftet af hverken kontekst eller skriftbillede i Dagbøgerne. Selv har ETK ved trykning hævdet, at meddelelsen er anonym. Meget kunne tyde på, at der er en fejl i Dagbøgerne, opstået enten ved påtegning eller i forbindelse med Dagbøgenes indbinding.

59. LAN G 206–5 Lerkenfeldt godsarkiv. Retsakter 1738–1823.

60. Da hovbønderne på Lerkenfeldt strejkede. Samlet af lærer og arkivar L. Sigv. Jensen, Viborg. Til dels omskrevet af Jacob Regnar, Ullits. *Fra Himmerland og Kjær Herred* (1969), s. 75–84.

61. ETK, Billeder af det jyske Landboliv . . . *Vort Landbrug* (1888), s. 555–56. Jfr. LAN G 206–5 Lerkenfeldt godsarkiv. Retsakter 1738–1823 og G 206–19 Lerkenfeldt godsarkiv. Fæste og hoverivæsen 1770–1883.

Figur 2. Lerkenfeldt-egnen.

[Efter: Thorkild Gravlund, Herredsbogen, Jylland (Kbh. 1930) s. 214 og s. 219]

hoverivægning. De nægter at køre gødning på marken. Egentlig er der »Sammenrottelse« overalt på godset, men han vil stille sig tilfreds med, at der statueres et eksempel på de 10 fæstebønder i Svingelbjerg By. At han har retten på sin side, mener han ikke, der kan herske tvivl om, eftersom bønderne i 1795 har været med til at indgå en frivillig aftale om

hoveriets art og omfang – en såkaldt »hoveriforening« – hvori også pligten til transport af gødning er nøje nedfældet. Amtmanden indkalder da til mægling på sit kontor i Viborg. Men det er forgæves, for bønderne henholder sig til, at Mikkel Kjeldsens forestillinger om deres hoveriforpligtelser er helt ud i det blå. I hvertfald kan det ikke være meningen, at

han bare kan blande affald og gamle diger i gødningen og så regne med, at bønderne skal transportere dette tunge og klæge produkt, som om intet var hændt. Dem bekendt eksisterer der ikke, og *har* aldrig eksisteret, en frivillig aftale om nogetsomhelst, hvilket de er villige til at aflægge ed på. Herefter måtte amtmanden konstatere, at forlig var uopnåeligt, og sagen vistes til behandling ved retten. 18.7.1811 indgiver herremanden klage til politiretten, og 4 dage senere holdes politiforbør på Lerkenfeldt. Med en udskrift af hoveriforeningen, som bønderne altså påstår, de intet kender til, behøver dommeren ikke lange overvejelser for den 25.7. at ikende hver af de 10 Svingelbjærg-bønder en pengebøde på 3 skilling. Hertil trues med yderligere dagbøder, hvis de fortsat vægrer sig ved at køre gødning på markerne. Tillige må de afholde sagsomkostningerne.⁶²

Viborg Amts Overpolitiret stadfæstede denne kendelse, som bønderne imidlertid langtfra stillede sig tilfredse med. De går til Højesteret. Før den endelige pådømmelse ved denne 3. instans opnåede bønderne ret til at få afhørt vidner ved Lerkenfeldt Birketing. De håbede derigennem at kunne dokumentere, hvorledes det »plejede« at forholde sig med denne gødningskørsel, men udbyttet blev lig nul, for vidneførslen endte i et ørkesløst juristeri om, hvad vidnerne egentlig måtte udtale sig om.⁶³ Synderlig fornøjelse fik bønderne ejheller af Højesteretsdommen, som i oktober 1812 kort og godt henviste dem til de ordinære domstole (og det vil i praksis sige Lerkenfeldt Birketing), såfremt de måtte ønske »Frietagelse for i Fremtiden at forrette det omtvistede Hoverie«. ⁶⁴ Politiretens afgørelse tager man overhovedet ikke stilling til, så alt i alt må det siges at være en sag uden mange lyspunkter for Lerkenfeldt-bønderne.

Hoverisag 2

28.8.1811 er Mikkel Kjeldsen parat med en ny klage til amtet. Hans bønder nægter ufortrødent at køre gødning på marken. Præcis som i juli måned forsøges først med forlig, men med samme negative resultat. Bønderne benytter endnu en gang lejligheden til at hancellere over »et os overmaade trykkende og utaaleligt Hoverie (,) allerhelst da vi aldrig veed eller Kiender nogen Hoverie Forening (,) Langt mindre har vi hørt samme oplæst eller underskrevet saadant et Dokument.« Rent bortset fra dét er kataloget over herremandens provokationer langt; han kræver, at tørvene skal stakkes helt inde i borggården; han sætter bønderne til at vaske og klippe fremmede herregårdes får etc. etc. 13.12.1811 er politiretten da igen på Lerkenfeldt. 3 hovbønder fra Svoldrup, 2 fra Morum og 1 fra Østrup pålægges af dommeren hver at bøde 3 mark, ligesom yderligere dagbøder kan ventes, hvis de ikke straks går i arbejde. Endelig ikendes de sagsomkostningerne.⁶⁵ Nederlag nr. 2.

Landgildesag 1

Mortensdag, 11.11., 1811 undlader godsets bønder at betale skyldig landgilde, hvilket bevirker, at der lægges sag an mod 5 af dem. 21.2.1812 må disse møde for Lerkenfeldt Birketing, da først forligsrunden (i dette tilfælde ved Gislum Herreds Forligskommission) er gået i vasken. 3.4. s. å. dekretterer Birketinget, at bønderne øjeblikkelig skal levere landgilden, helst in natura, eventuelt i penge efter uvildige synsmænds vurdering. Sagsomkostningerne må de 5 bønder bære.⁶⁶ Synsmændene udmeldes, men før 21.5. kan Rinds-

62. LAN B 48 D 5 Lerkenfeldt birk, politiprotokol 1793–1812, fol. 43–55.

63. RA film nr. 30960 (Lerkenfeldt birk, Viborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1763–1813 B, 2), fol. 11070r–11074r, 11074r–11076v, 11076v–11089v, 11091v–11094v, 11094v–11098r samt RA film nr. 30961 (Lerkenfeldt birk, Viborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1763–1813 B, 3), fol. 11098r–1201r.(!)

64. RA Højesteret, voteringsprotokol 1812, fol. 557–59 og relationer 1812, under 27.10.1812, samt domssag 45/1812.

65. LAN B 48 D 5 Lerkenfeldt birk, politiprotokol 1793–1812, fol. 59–77.

66. RA film nr. 30960 (Lerkenfeldt birk, Viborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1763–1813 B, 2), fol. 11063r–11068v, 11069r–11070r.

Gislum Herredsret ikke give deres synsforretning den fornødne retskraft.⁶⁷ Bøndernes modtræk er en appel af herredstingets dom til Landsoverretten i Viborg, der imidlertid gør alt andet end at stille sig på *deres* parti. Tværtimod tildeler appeldomstolen ved dom af 28.9.1812 bønderne deres 3. nederlag. Før det første bestemmes, at underretsdommen skal stå ved magt; for det andet, at de 5 appellerende bønder fra Lerkenfeldt må erlægge 30 rigsdaler i sagsomkostninger. Som salt i såret skal de for det tredje bøde 6 rigsdaler og 4 skilling for unødigt trætte, og for det fjerde give 1 rigsdaler til Dømmehuset i Viborg.⁶⁸

Hoverisag 3

Retssager eller ikke retssager; problemet med gødningen blev hurtigt aktuelt igen. Maj 1812 ignorerede Lerkenfeldts høvbønder en ordre om at gøde de arealer, som skulle sås til med byg. Altså måtte herremanden på ny til amtmanden; nu ikke for at få mæglet, men for at få denne embedsmand til at mønstre sin magt til administrativt at pålægge bønderne en mulkt à 1 rigsdaler pr. dag, indtil de faldt til føje. Missionen var f.s.v. vellykket, eftersom amtmanden efterkom anmodningen. Der var bare den hage ved det, at bønderne lod som ingenting. Hellere end at give efter lod de sig udpante for »både Vougne (,) Reskav og Sængeklæder«. ⁶⁹ 13.6.1812 må Mikkel Kjeldsen den tunge gang til amtskontoret i håb om at få et forlig i stand. Alligevel blev det Lerkenfeldts Birks politiret, som endte med sagen, der afgøres derhen, at de anklagede fæstebønder hver skal erlægge 3 mark i bøde og i

fællig afholde de 4 rigsdaler, sagens omkostninger beløber sig til.⁷⁰ Det efterhånden vante mønster brydes, da herremanden – og ikke bønderne – appellerer denne dom. Han ønsker skærpelse, da 3 mark er en rent symbolsk bøde. Der må skarpere lud til *så* skurvede hoveder. Skal hans »Opsætsige og alle Love og Orden trodsende Bønder føleligen Corrigeres«, må bønderne mangedobles og de må have truslen om at blive sat fra gårdene hængende over hovedet. Overpolitiretten, hvis enedommer er en gammel bekendt – nemlig amtmanden! – forekommer lydhør. Under alle omstændigheder har bønderne ikke godt i vente, da de lægger ud med at insistere på, at de ikke har indgået nogen hoveriforening og siden kommer ind på, at amtmanden vist er inhabil i sagen, eftersom han har sat sin underskrift på det dokument, herremanden bliver ved at kalde en frivillig hoveriaftale. Sådanne indvendinger mod »en urigtig Paategning« fejer amtmanden indigneret af bordet for den 11.12.1812 at kunne stadfæste underretsdommen og give hver af de indstævnedes bønder et bødeforelæg på 5 rigsdaler – at erlægge til amtets fattigkasse.⁷¹ Hermed var nederlag nr. 4 en realitet.

Landgildesag 2

Mortensdag 1812 forløb som Mortensdag 1811. Herremanden ventede på sin landgilde, men han spildte sin tid, for der kom ingen landgilde. Forgæves forligsbestræbelser blev så til nye retsmøder blandt de efterhånden mange. 27.2.1813 dømte Lerkenfeldt Birkestingsret de 7 bønder, som var sat under tilta-

67. RA film nr. 31306 (Rinds-Gislum Herreder, Aalborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1811–1817, fol. 41v–42v.

68. LAN B 24 A 57, Viborg Landsoverret, voteringsprotokol 1812, fol. 434. RA film nr. 33192 (Viborg Landsoverret, domprotokol 1810–1814, fol. 293r–294r.

69. RA Rtk 2483.882. Journalsag 1582/1830.

70. LAN B 48 D 5 Lerkenfeldt birk, politi protokol 1793–1812, fol. 77–88.

71. LAN B 4 914, Viborg Støftamt, Overpolitirettens protokol 1812, fol. 69r ff.

Den meget omdiskuterede hoveriforening *findes* faktisk i de i note 44 nævnte arkivalier. Den fremtræder som et fælles dokument, affattet af såvel ejer som bønder, samt med amtmandens endelige påtegning af 19.2.1796. På den anden side er bøndernes konstante afvisning påfaldende; specielt deres beredvillighed til at aflægge ed giver formodning om, at de har ret – uanset de fine underskrifter. I den stormomsuste borggård kan man sagtens forestille sig, at side efter side med tal er blevet liret af for de forsamlede bønder, uden de nogensinde har fattet, hvad det hele handlede om. Men påstand står mod påstand.

le, til uden tøven at give Hr. Kjeldsen hans 10 skæpper rug og hans 10 skæpper byg under trussel om dagbøder på 16 skilling. Oven i blev lagt de obligatoriske sagsomkostninger, plus 48 skilling for unødigt trætte.⁷² Dommen bringer antallet af nederlag op på 5.

En klage til kongen. Og 2 rykkere

22.2.1812 gik bønderne på Lerkenfeldt direkte til den enevældige konge med en klage over deres hoveri. »Med Taarefulde Øjne og med Et Træt u(d)matte(t) Legeme« påkalder de sig monarkens bistand. Deres hoveribyrd er utålelig, og nogen hoveriforening er – dem bekendt – aldrig blevet indgået med herremanden. Det vil de godt sværge på. Ifølge klagen, som er bevaret i original med store ubehjælpsomme kragetæer og en umulig ortografi, er denne blevet overgivet kongen »personligt«.⁷³ Via Rentekammeret kommer denne skrivelse til udtalelse hos amtmanden i Viborg. Han svarer hen mod slutningen af april måned 1812, at disse trættekære bønder forlængst har søgt at presse deres absurde synspunkter gennem både forvaltnings- og domstolshierarkiet; der verserer sågar en sag ved Højesteret om hele spørgsmålet (d.v.s. Hoverisag 1). Men der kan i virkeligheden ikke være meget at diskutere, eftersom der er indgået hoveriforening, og dén har bønderne at holde sig til. 13.6.1812 afgør Kammeret da, at amtmanden kan meddele de klagende bønder, at man ikke ser grund til at reflektere på deres henvendelse, siden der er indgået hoveriforening. Til gengæld skal herremanden under trussel om bødestraf have indskærpet, at hans hovbønder gives ordentlig kvittering (»hoveribilletter«), når de har udført deres hoveri, således at de kan holde regnskab med hoveribyrdens omfang. På dette sidste kan amtmanden svare tilbage med en henvisning til tidligere korrespondance mellem ham selv og herren til Lerkenfeldt. Heri skulle være al den dokumentation, man

kan ønske sig, for, at herremanden er fuldstændig sagesløs. Bønderne nægter simpelthen at modtage sådanne hoveribilletter. 15.10. s. år. bringer amtmanden påny spørgsmålet op, idet han kan vedlægge en nylig modtagen skrivelse fra Mikkel Kjeldsen gående ud på, at en del af bønderne fortsat nægter at modtage kvittering. Nu har *han* imidlertid gjort, hvad han kunne, og kan med sindsro vaske sine hænder.

Inden Rentekammeret når at reagere, blander Lerkenfeldts bønder sig i sagen med en rykker for svar på deres klage til Kong Frederik. Nu som før plager Mikkel Kjeldsen dem med ulideligt hoveri; de foreslår en kommission nedsat til at fastsætte omfanget af deres hoveripligt; og uanset amtmandens påstande om det modsatte har de faktisk aldrig indgået hoveriforening. Forøvrigt er de også utilfredse med tiendeydelsen.

24.10.1812 pålægger Kammeret amtmanden at fremskaffe en erklæring fra bønderne om, hvorfor de har nægtet at tage imod hoveribilletter. Midt i julemåneden svares tilbage, at bønderne har været kaldt til Viborg, men det besvær kunne han godt have sparet sig. Bønder *vil* ikke forstå, så »Strængheed er det eneste Middel som kan føre dem til Lyset«. Rentekammeret finder dog, at fornuftig dialog må være at foretrække. Bønderne må da kunne overbevises om, at det også er i deres interesse at få hoveribilletter. 20.1.1813 gik »vedkommende Sognefogder« omkring blandt Lerkenfeldts fæstebønder for at overbringe Rentekammerets opfordring til besindelse. At sognefogderne gik således rundt, fra dør til dør, er i hvert fald, hvad der hævdes fra officielt hold. For ifølge bønderne skete det aldrig i virkeligheden, som det skal ses nedenfor.

24.4.1813 foreligger endelig svaret på bøndernes rykker fra oktober 1812. I snørklet kancellistil beder Kammeret amtmanden tilkendegive klagerne, at det må have sit forblivende ved Kammerets skrivelse af 13.6.1812.

6.6.1813 modtager kongens kabinet en an-

72. RA film nr. 30960 (Lerkenfeldt birk, Viborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1763–1813 B, 2), fol. 11094r–11098r samt RA film nr. 30961 (Lerkenfeldt birk, Viborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1763–1813 B, 3), fol. 1201r–1202v.

73. RA Rtk 2483.882 Journalsag 1582/1830. Såfremt andet ikke er anført, bygger også det følgende på disse akter.

søgning fra fæstebønderne på Lerkenfeldt »om at erholde Beskeed paa den klage som de i 1812 indgav til (kongen), . . . da de ikke (har) faaet mindste Underretning om den faldne Resolution«. ⁷⁴ Rentekammeret bliver spurgt: hvorfor har bønderne ikke fået svar? Som et godt prøvet middel lader Kammeret denne nye klage ekspedere til udtalelse hos amtmanden. I Viborg har man tilsyneladende god tid; så god tid endda, at det kræver to erindringsskrivelser fra København, før amtmanden svarer hen på efteråret. Han vedlægger bilag til overflod, som alle skal dokumentere, hvorledes bønderne til stadighed er blevet orienteret hen ad vejen.

Hermed går tovtrækkeriet mellem fæstebønder, amt og centraladministration ind i sin slutfase. 23.11.1813 beder Rentekammeret kongen tage stilling til sagen, som den efterhånden tager sig ud. Kammerets opfattelse er den, at bønderne er fulde af løgn. Der er jo hoveriforening, og de har jo fået besked under sagens gang. De må vist være ledt på gale veje af en eller anden provokatør, nemlig den »unavngivne Forfatter«, som har strikket deres klageskrivelser sammen. ⁷⁵ Hertil resolverer kongen, at bøndernes klage om ikke at have fået svar på deres klage fra 1812 »bortfalder«. ⁷⁶ Om bønderne på Lerkenfeldt fik kendskab til denne afgørelse i dagene umiddelbart efter den 8.1.1814, da Rentekammeret bragte den til amtmandens kendskab, kan man vel ikke føle sig 100% sikker på. Men før eller siden må bønderne have erkendt, at de havde indkasseret nederlag nr. 6.

IV.

Pro & Contra

En samvittighedsfuld gennemgang af så mange sager og så mange klager tjener ét bestemt

formål: det må fastslås ikke blot i de store linier, men også med detaljer, hvad dette skriftlige kildestof melder om kontroverserne på godset Lerkenfeldt, sammenlignet med sagnene.

Punktvis er der smukt sammenfald. Det skrevne og det mundtlige stof er helt enigt i, at der unægtelig var problemer med hoveriet på Lerkenfeldt, og også om det konkrete stridsspørgsmål, som satte sindene i oprør, nemlig gødningen. Også om dateringen er der enighed, i grove træk. At bønderne reagerede, med hoverivægring, retssager og en adresse til kongen, kan der heller ikke opstå uenighed over. Andre punkter lader sig bringe i rimelig overensstemmelse med lidt god vilje. Sagnene røber nogen vaklen med hensyn til antallet af medlemmer af den deputation, som begav sig til hovedstaden med en velpakket madkurv, men sætter til gengæld uden tøven navne på dem. Kirkebøger og skifteprotokoller melder om en Christen Christensen »eller som han og kaldes Christen Espersen i Østrup«, ⁷⁷ der var født i 1752. Han døde 4.11.1828 i øvrigt fra en restance på 40 rigsdaler i skatter og landgilde. ⁷⁸ I løbet af de talrige retssager placerer (eller placeres?) denne Christen Christensen/Espersen sig i rollen som lederskikkelse blandt bønderne. Desforuden har han skrevet under på bøndernes fælles rykkerskrivelser fra 1812 og 1813 til regeringskontorerne på Slotsholmen; men ikke mindst har han prentet sit navn på den klage, som personligt blev afleveret til kongen, der stod som kejseren på sit høje hvide slot og så bønderne gå omkring dernede i lilleput-København. Der er to navne på denne klageskrivelse, to der har skrevet under »Paa vore fortrængte medtienners Vegne«. Den anden er Jens Christian Christensen fra Svingelbjærg. ⁷⁹ Denne Jens Chr. Christensen døde ifølge kirkebogen i 1850 i en

74. RA Kabinetssarkivet 1808–89 CII.1, memorialprotokol 1813, sag 1983/1813.

75. RA Rtk 2411. 77 Kammerets relations- og resolutionsprotokol 1813 B, under 25.12.1813.

76. S.st. Jfr. RA Rtk 2483.192 Journal 1813, sag 2494/1813. Om tiendespørgsmålet, se også LAN G 206–5 Lerkenfeldt godsarkiv, Retsakter 1738–1823 med eksempler på individuelle tiendesager ved domstolene. Jfr. ligeledes LAN G 206–52, Lerkenfeldt godsarkiv, Tiendesager vedr. Vognsild, Farsø og Ullits sogne.

77. RA film nr. 30960 (Lerkenfeldt birk, Viborg Amt, tingbog (justitsprotokol) 1763–1813 B, 2), fol. 11063r.

78. RA film nr. 8204 (Vonsild kirkebog 1813–1843). Jfr. film nr. 9914 (Lerkenfeldt gods, skifteprotokol 1790–1844. Mariager Amt), fol. 233.

79. RA Rtk 2483.882 Journalsag 1582/1830.

alder af 73 år som aftægtsmand i Svingelbjærg.⁸⁰ Vore to »helte« er altså ikke bare »sagnfigurer«.

Mens vi er ved dødsfaldene, kunne der være grund til at se nøjere på den sælsomme historie om herremanden Mikkel Kjeldsens død. I sagnene er det tydeligvis et højdepunkt, når der fortælles om herremandens udspikerede undvigemanøvre, da han ellers stod for at skulle til København for at lide sin velfortjente straf, ansigt til ansigt med Den blå Jomfru. Han udgav sig for død; kisten blev jordet, men fyldt med sten som ballast, mens hustruen bilder omverdenen ind, at hun var enke. Mikkel Kjeldsen kunne derefter selv snige sig omkring på sit gods i håb om, at ingen råbte for højt om illusionsnummeret. Over for den episode må det skriftlige kilde-materiale melde pas. Den officielle kirkebog ved ikke rettere end, at herren til Lerkenfeldt døde den 26.5.1819 i en alder af 62 år, og at bisættelsen fandt sted den 4. i den følgende måned.⁸¹ Hustruen supplerer endog i den dødsannonce, som blev bragt i Randers Amts Avis, at kl. var ca. 18, da han sov ind. Samtidig rummer annoncen dog den tankevækkende oplysning, at Mikkel Kjeldsen siden midten af 1813 havde båret »det tunge Kors, Herren lagde paa hans Skuldre og (ventet) med Haab og Roelighed (på) Forløsnings-Timen«.⁸² Vi aner en sygehistorie, som skadefro bønder har udlagt på deres vis. For en nutidig betragtning er det svært ikke at forestille sig, at fantasien er løbet af med sagnfortællerne. Og i forlængelse af ordet fantasi skal der sættes en tyk streg under, at på et væsentligt punkt står påstand mod påstand.

Bønderne fik nok deres »ret«, men det måtte ikke offentliggøres. Konflikten var ikke ganske omkostningsfri for bønderne, al den stund at de måtte gå klædt som lazaroner

bagefter. Således berettes i en af sagnoptegnelserne; men uanset at fortælleren herigenom røber en vis nuancering på spørgsmålet om sejr eller nederlag, er sagnene fra ende til anden gennemsyret af, at det var Lerkenfeldts »fortrængte« bønder, som gik sejrende ud af konflikten. Optimisme og sejrstemning lyser langt væk. En kamp mod urimelige godsejerkrav *kan* bringes til succes. Specielt er chancerne gode, hvis man får kongen på sin side, synes moralen at være. Denne morale, som jeg senere skal vende tilbage til, rimer ingen steder med den monotone række af nederlag for bønderne, som retsakterne kan melde om til overflod. For da slet ikke at tale om udbyttet af rejsen til København. Den gav, efter sagnenes opfattelse, fuld bonus. De skriftlige kilder vidner om en konstant renden panden mod muren. Så hvad skal man tro?

Funktion

Det kan utvivlsomt diskuteres, om det os ubekendte X eller Y, der i sin tid første gang fortalte sagn om hændelserne på Lerkenfeldt – eller de der siden fortalte videre – har ofret mange tanker på, om det fortalte kunne stå for en nævenyttig samlæsning med retsakter og regeringsdokumenter. Bengt Holbek understreger, at sagn »fremfor alt rummer . . . en lære: de fortæller om at handle galt og om følgerne heraf«.⁸³ Det er altså tvivlsomt, om hoverisagnene overhovedet er blevet fortalt, genfortalt eller blot henvist indforstået til i dén hensigt at videregive en historisk begivenhed i detaljer, endsige korrekt. »Sagn er symboler for fællesskab«, siger Carsten Bregenhøj.⁸⁴ Er hoverisagnene da historiefortællinger eller fantasifuld fiktion? Lerkenfeldtoptegnelserne tyder på, hvad jeg også tidlige-

80. RA film nr. 8152 (Vesterbølle kirkebog 1846–1860).

81. S. st. (Vesterbølle kirkebog 1813–1845).

82. *Randers Amts Avis* (Avertissementstidende) (1819:65).

83. Bengt Holbek, *Om Danske Sagn*, DS 1, s. xiv.

84. Carsten Bregenhøj, anf.arb. Jfr. også *XVe congrès international des sciences historiques. Rapports 1. Grand thème et méthodologie* (Bukarest 1980) med bl.a. resultater af en undersøgelse over Montaignais-indianernes ikke-skriftlige kultur – »we should not slight (den mundtlige traditions) ideological dimension, the fact that it too has as its function consolidating the identity of the people whose past it relays.« (s. 503).

re skrev, at sagn er både historie og fiktion. Sandt blandet med falsk, på én gang.

Vi ved forsvindende lidt om hoverisagnes funktion i 1800-tallets Danmark. F.eks. er, hvad der foregik i »skabelsesøjeblikket«, der end ikke kan tidsfæstes, en velforseglet hemmelighed. Præcis lige så stor er den hemmelighedsfuldhed, som omgærder de senere led i sagnets liv på vej mod en destination ude i fremtiden, hvor en beredvillig fortællers spor krydsedes med folkemindesamlerens. Hvordan ser mon det hypotetiske *stemma* ud? Skal 4 traditionsbærere placeres i forhold til begivenhederne og hinanden, eller skal der tværtimod markeres ud for omkring 90% af samtlige navne i folketællingslisterne fra Lerkensfeldt-egnen mellem 1834 og 1890?⁸⁵

Birgit Hertzberg Johnsen har argumenteret overbevisende for, at sagnstof til »daglig brug« overleveres i form af ikke-episke oplysninger, som kodeord og mnemoteknikker, der overflødiggør hele sagnets genfortælling i en fuldt udbygget episk form. Den form er kun brugt undtagelsesvis, som f.eks. når den for miljøet fremmede folkemindesamler meldte sin ankomst.⁸⁶ Men selv ved sådanne »festlige lejligheder« kan alt det, der gør sagnet til en fortælling, være forvansket til total ukendelighed i forhold til dengang, sagnet blev skabt. Fra fortæller til fortæller er det fortalte blevet forlænget eller forkortet, passager er blevet glemt eller bevidst udeladt, nyt er føjet til (som det f.eks. ses af varianter af en og samme fortælling). Også den enkelte fortæller

laver ændringer fra gang til gang. Vedkommende er mere eller mindre veloplagt. Publikums skifter.⁸⁷

»Den sande kerne«. Partsindlæg

Metoden, at konfrontere mundtlig tradition med skriftlige akter, er ikke min opfindelse. Til eksempel har Hans Ellekilde forsøgt noget tilsvarende for at diskutere Valdemar Atterdags og dronning Helvigs havarerede ægteskab og for at skildre de mondæne cirkler på godset Lindenberg i slutningen af det 17. århundrede.⁸⁸ Men over for problemer, som de, der er skitseret ovenfor, frugter det ikke stort med generaliseringer som »Kærnen i Traditionen, hvor det drejer sig om Personer eller bestemte Begivenheder, er virkelig nok«.⁸⁹ Dét gælder, hvadenten denne kerne, som hos f.eks. Hans Ellekilde, opfattes som et konglomerat af faktuelle oplysninger, der er bevaret uden transformationer; eller kernen, som hos Bjarne Hodne, snarest opfattes som en holdning, der trofast er givet videre fra slægtled til slægtled.⁹⁰ Selve overleveringsformen gør det i sig selv utroligt, om holdninger til forskel fra oplysninger skulle være fredede. Begge kan bearbejdes. Og begge *kan* være bearbejdet, uden at det kan afsløres i dag.

På ekvilibristisk vis er spørgsmålet om sandt og falsk i sagnene søgt løst ved at tale om sagnstof som partsindlæg, forøvrigt en tanke, som allerede Evald Tang Kristensen var inde på.⁹¹ Vil man have den formuleret axiomat-

85. F.eks. Lars Lönnroth, *Iorð fannz æve né uphiminn*. A formula analysis, i Ursula Dronke m.fl. (red.), *Speculum Norroenum* (Odense 1981), s. 317.

86. Birgit Hertzberg Johnsen, *Her Ulve Mand Har Revet Aar Seksten Hundred Tolv*. Tradisjon, miljø og verdirelatering – en sagnstudie, *Norveg* 23 (1980), s. 155–194.

87. F.eks. Jette Lundbo Levy, *Hans i vadestøvlene*. En studie i mundtlig fortælleteknik (Kbh. 1968), s. 21, 109. Bengt Holbek, Strukturalisme og folkloristik. I anledning af Børge Hansens eventyranalyse, *Folk og Kultur* (1972), s. 59. Iørn Piø, Hvem dræbte Germand Gladensvend, *Skalk* (1968:4), særlig s. 26.

88. Fem artikler over samme læst er samlet i Hans Ellekilde, *Danske Folkeminder. Udvalgte Afhandlinger og Artikler* (Kbh. 1961), s. 98–187.

89. H. P. Hansen, Statsbankerotten i Overleveringen, *Fortid og Nutid* 15–16 (1943–46), s. 212–19. Citat s. 212. Jfr. også Karl Rasmussen, Sagn og Virkelighed, *Danske Studier* (1925), s. 168–72.

90. Bjarne Hodne, *Personalhistoriske sagn. En studie i kildeverdi* (Oslo 1973). Således også Claus Bjørn, *Bonde. Herremand. Konge* . . . , s. 18.

91. »Nødvendige anmærkninger« i JA 2, s. 191–92 og JAT 2, s. 80. Samt ETK, Billeder af det jyske Landboliv . . . *Vort Landbrug* (1888), s. 401. Jfr. Axel Olrik, *Nogle Grundsætninger for Sagnforskning* v. Hans Ellekilde (Kbh. 1921), særlig s. 125 § 189 in fine. Claus Bjørn, *Bonde. Herremand. Konge* . . . , s. 142–43.

isk, kan man gå til Brynjulf Alver: »Dei offisielle dokumenta trenge så langt ifrå vera 'objektive' referat av det som har gått for seg. I mange tilfelle må vi sjå på dei som saksdokument frå den eine parten. Men også den folklege segntradisjonen er partsinnlegg. Her møter vi allmugen si oppfatning av hendingane.«⁹² Vi har altså, for at trække det skarpt op, to »virkeligheter«. Drejer det sig om Lerkenfeldt, står på den ene side herremandens, retsbetjentenes og bureaukraterne i Københavns. Den virkelighed er overleveret i skriftlig form. Bonden, på den anden side, har – for at tale med Carlos Castaneda – »en anden virkelighed«, som kendes i mundtligt overleveret og først sent nedskrevet form. Dette er for så vidt en lykkelig løsning, der deler sol og vind lige, men man behøver ikke gå længere end til Lerkenfeldt, før det ligner en blindgyde til forveksling. Det føles overordentlig utilfredsstillende at måtte acceptere, at begge parter vandt hver for sig, mens modparten blev dukket. Derfor spørger spørgsmålet om sagnenes kerne af sandhed endnu engang i baggrunden. For at indkredse det mere præcise blandingsforhold imellem denne kerne og den omliggende digteriske periferi eksisterer der imidlertid ikke i dag noget alternativ til at undersøge, hvad samtidigt (og det må ifølge sagens natur blive skriftligt) kilde-materiale udsiger. I dag eksisterer kernen, så at sige, ene og alene i kraft af dette sammenligningsmateriale. Selv Lerkenfeldt-optegnelserne gør ingen undtagelse til trods for, at meddelelserne er så tæt på begivenhederne, geografisk set, som de overhovedet kan komme; og til trods for, at en fortæller som Post-Lavst endda i princippet kan have været øjenvidne som 7-årig. Optegnelsernes udsagn kan ikke ukritisk tages for pålydende.

Skal nødden knækkes, må der træffes et valg, som må falde ud til fordel for det sam-

menlignende materiale. Jeg vil foretrække f.eks. Lerkenfeldt-bøndernes originale klageskrivelse fra 1812 eller 1813 som grundlag for at bedømme deres holdninger på det pågældende tidspunkt, frem for at støtte mig til 70 eller 80 år senere kilder – hvor der endda ikke er nogen garanti for, at det er samme holdning, der kommer til udtryk i 1800-tallets slut, som den, der var gældende i 1810, eller 1820, eller 1830 ... Af usikkert *kan* ikke komme sikkert, hvor gerne man end ville. Med hoverisagnene nås ingen vegne uden et sammenlignende materiale. Dét er ikke ensbetydende med, at dette sammenlignende materiale rummer lutter sandhed og kan eller skal bruges ukritisk. Men til forskel fra sagnene er der en mulighed for at forholde sig til det: Ophavssituationen er kendt, og der kan gøres rede for de impliceredes placering i forhold til det, de udtaler sig om.

Skal der skrives om konflikten mellem gods og bonde i det førindustrielle Danmark, må sagnene således skydes til side til fordel for det samtidige, skriftlige kildemateriale. Sagnstoffet byder dog på andre anvendelsesmuligheder, det behøver ikke, som kritiske historikere har foreslået, ryge i papirkurven én gang for alle af den grund⁹³.

V.

Sagn som eksamensspørgsmål.

Og om en »hyperkritiker«

Kristian Erslev, som introducerede og bragte den systematiske kildekritik til et gennembrud i Danmark, mindedes i 1891 – med ubehag – dengang i 1870'erne, hvor et standardspørgsmål til magisterkonferens i historie lød: »Sagns værdi som historiske kilder.«⁹⁴ Manden på den fjerne side af det grønne klæde, professor Caspar Paludan-Müller, forventede

92. Brynjulf Alver, Historiske segner og historisk sanning, *Norveg* 9 (1962), s. 89–112. Citat s. 112. Jfr. også f.eks. Antonin Robek, Der böhmische Bauernaufstand von 1775 im Spiegel volkstümlicher Chronikaufzeichnungen. Zur Problematik des Studiums der Ideologie des Volkes, *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* (1977), s. 137–45. Ligeledes Iørn Piø, Folkemindeforskning, i Rudi Thomsen (red.), *Historien* (Kbh. 1970), sp. 280–81.

93. Henrik S. Nissen, Træk af den historisk-metodiske debat i Norden i 1960'erne og 70'erne, *Historisk Tidsskrift* (1980), s. 407.

94. Kristian Erslev, *anf.arb.*, s. 269.

i så fald et svar i retning af, at sagn er en værdifuld historisk kilde. For Paludan-Müller, som for hans efterfølger i embedet, Johannes Steenstrup,⁹⁵ gav det sig selv, at mundtlig overlevering, det være sig viser, eventyr eller sagn, skulle betragtes med et åbent sind. Man skulle gå fordomsfrit til stoffet, og under ingen omstændigheder underkaste det destruktiv »hyperkritik«.⁹⁶

Prototypen på en sådan »hyperkritiker« er Oluf Nielsen, som Evald Tang Kristensen ragede uklar med. Hvad i al verden – spørger Oluf Nielsen i 1889 – skal man stille op med tidens folkemindesamlere, som i »et meningsløst Afgudereri med Overleveringen« står på spring med pen og papir, såsnart en bonde åbner munden for at fortælle et sagn – og lader rub og stub gå til trykning bagefter?⁹⁷ Der nævnes ingen navne. Men Evald Tang Kristensen følte sig ramt, selv om han siden bedyrede, at det ikke var tilfældet.⁹⁸ Over for dette angreb, det »plumpeste«,⁹⁹ han nogen- sinde havde været ude for, er Evald Tang Kristensen mærkværdig spag, da han tager til genmæle. Han må vedgå, at han faktisk kan have begået fejl. Der kan meget vel være kommet fyldekalk med i hans udgivelser, sagn der ikke grunder sig på gammel mundtlig tradition, men tværtimod er en bearbejdning af noget, hans meddelere har læst sig til – eller endda har digtet på stående fod. Ved at udgive den slags kan han uforvarende være kommet til at give det traditionens blå stempel.¹⁰⁰

Måske kunne Tang Kristensen trøste sig med, at hans arbejde, fejl eller ikke fejl, i det mindste nød rigsdagens og regeringens bevågenhed. Her kappedes man om at synge hans

pris fra både højre og venstre side af salen. »Omhu«, »Dygtighed« og »Nidkærhed« var blandt lovordene.¹⁰¹ I 1879 kunne folketingsmanden for Vejle Amts 5. kreds, skolelærer Hans Sørensen, som ordfører for finansudvalget konstatere »fuld Forstaaelse mellem (kirke- og undervisnings)Ministeren og Udvalget om, at det, som denne Mand har for, er det ønskeligt at søge fremmet.«¹⁰² Det var ikke tom retorik. For gang på gang fik Evald Tang Kristensen kontante bidrag, dels til at foretage sine indsamlingsrejser og dels til at afholde trykkeomkostninger.¹⁰³

Ordvekslingen mellem Oluf Nielsen og Evald Tang Kristensen skal givetvis ses i lyset af, at de repræsenterede hver deres, rivaliserende, folkemindeforeninger. »Folkemindesamfundet« udgav tidsskriftet »Skattegravere« med Tang Kristensen som redaktør og med et net af optegnere – »skattegravere« – spredt over landet. I tidsskriftet blev »folks« egne, mundtlige fortællinger præsenteret uden noget prætentivt videnskabeligt apparat. Ved årsskiftet 1889/90 blev Samfundet opløst. Dernæst blev det af Samfundet indsamlede materiale overført til det i 1879 stiftede »Universitetsjubilæets danske Samfund« – men betegnende nok minus sagnstoffet, som gik til Det kongelige Bibliotek. Medstifter af dette Samfund var: Oluf Nielsen, der allerede i 2. årgang af foreningens nye, videnskabeligt anlagte, tidsskrift »Dania« varmede op til en frisk holmgang med Evald Tang Kristensen og hans klub af skattegravere.¹⁰⁴ »Nutidens danske Folkesagn«, de der er optegnet og udgivet i det sene 1800-tal, er komplet værdiløse. Optegnerne foregøgl sig, at de hjem-

95. Leo Tandrup, *Ravn. En beretning om Kristian Erslevs udvikling som menneske, historieforsker og historieskriver og om hans syn på historien og dens værdi indtil 1912* 2 (Kbh. 1979), s. 98–99, 106.

96. Kai Hørby, Den ældre historiske kritik i Danmark, *Historisk Tidsskrift* (1980), s. 347.

97. Oluf Nielsen, Hans Hansen i Skjærup, *Historie, jyske samlinger* 2.rk. 2 (1889–90), s. 126–27.

98. ETK, *Danske Skjæmtesagn samlede af Folkemunde* 1 (Aarhus 1900), forord.

99. ETK, »Afluttende Efterskrift«, *Skattegravere* (1889:24), s. 239.

100. S. st., s. 239–40.

101. *Rigsdagstidende* (1878–79) I. Folketinget, sp. 3859.

102. S. st., sp. 3860.

103. Se f.eks. s. st. Tillæg B, sp. 869–70. *Rigsdagstidende* (1882–83), Tillæg B, sp. 926. *Rigsdagstidende* (1900–01), Tillæg B, sp. 1931–32.

104. Oluf Nielsen, Bemærkninger om Nutidens danske Folkesagn, *Dania* 2 (1892–94), s. 35–48.

Mette Marie Jensdatter (Mette Skrædder), skrædderpige, 1809–95.

Jens Peter Pedersen, røkkedrejer, født 1. maj 1836.

Figur 3. 3 fortællere, 1 folkemindesamler, 2 historikere.

bringer »kostelige Guld Korn«,¹⁰⁵ For »ædruelige Mennesker«, derimod, er og bliver det »tankeløst Pjat«. ¹⁰⁶ I en lang note kan Danias redaktør, filologen Kristoffer Nyrop, erklære sig enig.¹⁰⁷ Til støtte for sin enighed anfører han bl.a. Kristian Erslevs netop da højaktuelle »Grundsætninger for historisk Kildekritik«.

Den erslev'ske sagnkritik

Kristian Erslev fik tilkæmpet sig et professorat i historie i 1882. Det følgende tiår blev, som Leo Tandrup har kaldt det i sin store Erslev-biografi, en »rydningens« tid for Kristian Erslev.¹⁰⁸ Mellem 1882 og 1895 blev mellem andre gøremål publiceret en række

105. S. st., s. 44.

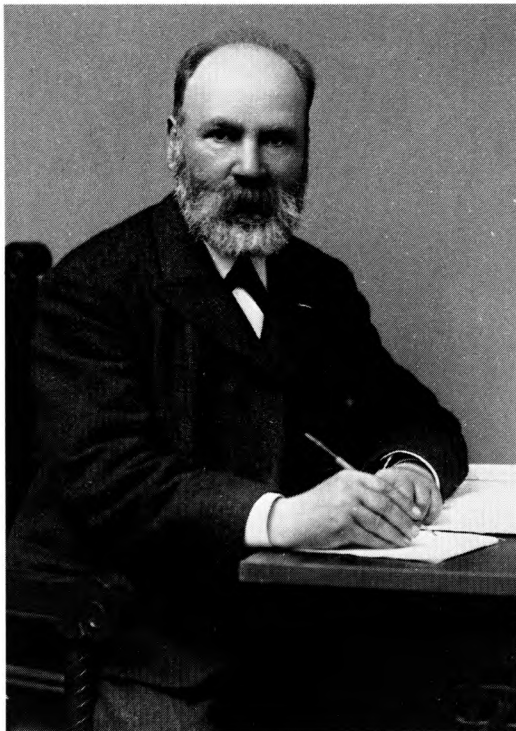
106. S. st., s. 36.

107. S. st., s. 47–48.

108. Leo Tandrup, anfarb., s. 78.

Hans Peter Asmussen, ansat ved Statsbanerne, født 5. november 1846.

Evald Tang Kristensen, folkemindesamler, 1843–1929.

afhandlinger fra Erslevs hånd, som alle sigtede mod et opgør med tidligere historikers kildesyn og kildebehandling. Undervejs kom turen også til den gamle lærer, Caspar Paludan-Müllers, »Theori om Sagnkritikens Methode«. ¹⁰⁹ I al korthed gik denne teori ud på, at der eksisterer tre typer af kilder: For det første mindesmærker (også kaldet monumenter); for det andet sagn; og for det tredje myter. Myterne er mundtlig tradition, og ren fiktion. Mindesmærkerne, som dækker alt lige fra »Fortidens Bygninger og Vaaben til Dokumenter og historiske Skrifter«, ¹¹⁰ rummer den objektive, målbare sandhed. Sagnene, der som myterne er mundtlig overleveret, befinder sig i den grå zone mellem digt og sandhed. Sagn er en hybrid, hvoraf dele er

facts, andet fiktion. Skal klinten skilles fra hveden, står der kun én mulighed åben: sagnet må »prøves paa Monumentet«. ¹¹¹ Så langt vil Kristian Erslev slå følge med Paludan-Müller. Og så langt er jeg også fulgt trop i forrige afsnit.

Over for Paludan-Müller indvender Erslev, at han derimod ikke ser nogen grund til, at sagnstof, blot fordi det er mundtlig overleveret, skulle fortjene positiv diskrimination. For den skriftligt overleverede fortælling lider jo af præcis samme skavank: ». . . overalt hvor vi har en (skriftlig) Beretning, har vi ogsaa denne Sammensmeltning af noget iagttaget og noget tildigtet.« ¹¹² Mellem mundtlig og skriftlig overlevering er der med andre ord kun formelle skel. I citatet er nævnt et ers-

109. Kristian Erslev, anf.arb.

110. S. st., s. 270–71.

111. S. st., s. 274.

112. S. st., s. 275.

Caspar Paludan-Müller, historiker, 1805-83.

Kristian Erslev, historiker, 1852-1930.

lev'sk nøgleord, ordet »Beretning«. Det komplementære begreb er »Levning« (eller bare levn). Mod slutningen i opgøret med Paludan-Müllers sagnkritiske metode trækkes disse to begrebs indbyrdes forhold frem. Hvis der skal sættes skel mellem kilder, må det være mellem disse to, levn og beretning, ikke mellem mindesmærker, sagn og myter. På daværende tidspunkt var Kristian Erslev tilbøjelig til at finde forskellen mellem levn og beretning i kilderne selv: Beretninger (og altså herunder sagn) »er *Fortællinger om Fortiden*«, mens levn er »selve de endnu eksisterende *Reste af Fortidens Liv*.«¹¹³ Siden, i 1911, da de reviderede »Grundsætninger« blev til bogen om »Historisk Teknik«, er levn og beretning

derimod defineret funktionelt, d.v.s., at det altafgørende moment er historikerens måde at anvende en given kilde på.¹¹⁴ Skal konsekvenserne drages for sagnstoffets vedkommende, kan det næppe gøres tydeligere end ved at ty til en betænkning, som blev afgivet af en undervisningsministeriel skolebogs-kommission i 1933. Der skal citeres et stykke af kommissionsbetænkningen, fordi der hermed uddrages facit af de metodespørgsmål, som er berørt ovenfor: »Sagnene har ofte en kun ganske ringe historisk Kærne, undertiden slet ingen, deres Kildeværdi er altsaa ringe, for saa vidt angaar de Begivenheder eller Personer, de fortæller om. Men de har alligevel paa et andet Omraade en tit uhyre stor Kil-

113. S. st., s. 284.

114. Kristian Erslev, *Historisk Teknik. Den historiske Undersøgelse fremstillet i sine Grundlinier* (2. udg. 5. optr. Kbh. 1963), §§ 6 og 62. Jfr. Bernard Eric Jensen, anm. af Niels Skyum-Nielsen og Per Nørgart, Film og Kildekritik, Kbh. 1972, *Historisk Tidsskrift* (1974), særlig s. 371-72 og samme, Et bidrag til revision af metodelærens grundlag, *Historisk Tidsskrift* (1976), særlig s. 127.

deværdi, fordi de foruden at være (upaalidelige) Beretninger om noget forbigangent tillige er (sandfærdige) Levninger angaaende deres egen Tid og Forfatter . . . De skal som kilder ikke udryddes, men blot flyttes. De giver senere Tiders Idealer og Drømme.«¹¹⁵

Tager vi med skolebogskommissionen på rejse i tidsmaskinen, går turen fra »de gamle dage« mod en endestation i det sene 1800-tals *fin de siècle*. Hvor Evald Tang Kristensen stod midt i sit febrilske arbejde med at samle folkeminder. Hvor regering og rigsdag stod vagt om hans bestræbelser, mens Oluf Nielsen kritiserede ham sønder og sammen. Hvor Kristian Erslev docerede sine »Grundsætninger« for en skare studenter, som gik fra forelæsningerne i nærmest euforisk tilstand.¹¹⁶

Kort sagt, Evald Tang Kristensens hoverisagn skal i det følgende ses som levn.

Evald Tang Kristensens hoverisagn som levn til Evald Tang Kristensen

I første række må Evald Tang Kristensens hoverisagn ses som levn til Evald Tang Kristensen selv; til *hans* litterære virksomhed; til *hans* verdensanskuelse; og til *hans* ambitioner. Her træder hans færdige, trykte arbejder i forgrunden. Men i anden række skal sagnstoffet også betragtes som levn til hans meddelere. Der må interessen imidlertid samle sig om fortælleomstændighederne i selve »interview-situationen«, med på den ene side fortælleren og på den anden side den lyttende og skrivende folkemindesamler.

Det er sikkert komplet utilstedeligt at ville sætte Evald Tang Kristensens liv og arbejder på simple formler.¹¹⁷ Alligevel tyder meget

på, at han – da han startede ud som folkemindesamler i 1867, i større stil fra 1869¹¹⁸ – gik målrettet efter en kontravægt til den åndløse industrialisering, som tog afsæt i hans samtid. En sådan kontravægt med livskvalitet fandt han i folkeminderne. Her var »det poetiske i Livet«, som han kunne gå ind for, og som han utrætteligt lagde frem for sit publikum med henblik på eksemplarisk indlæring. Sidenhen i forfatterskabet blev denne noget bagstræberiske kamp mod udviklingens vejr møller afløst af, eller i det mindste suppleret med, en stedse stigende interesse for fortællerne selv, navnlig for stærke, men forkrøblede, skæbner i samfundspyramidens bund.¹¹⁹

Evald Tang Kristensen synes ikke at have haft en fuldt afklaret holdning til, hvorledes han skulle tilrettelægge sit vældige stof med henblik på offentliggørelse. Såvel samlingen »Danske Sagn« som samlingen »Jysk Almuelev« udmærker sig ved en ret så vilkårlig systematik. Grænserne mellem »Danske Sagn« og »Jysk Almuelev« lå i princippet i, at Tang Kristensen med det sidstnævnte ville beskrive »hvad almuen gjorde«, mens han med det førstnævnte havde til hensigt at beskrive, »hvad den troede og tænkte«. ¹²⁰ Praksis ser anderledes ud, og det kan være svært at opstille stringente kriterier for, hvad der er medtaget henholdsvis det ene og det andet sted. For begge samlingers vedkommende er stoffet ordnet efter emne og type. Først kommer hovedgrupper, dernæst undergrupper. Til slut tildeles optegnelsen nummer.

Denne systematik indebærer, at Evald Tang Kristensen har brudt stoffet om efter sit eget hovede, uden synderlig skelen til, at hans meddelere »ikke (selv) har sat etiketter på det, de har fortalt.«¹²¹ Vender vi tilbage til de

115. *Betænkning vedrørende Revision af Skolebøger. Afgiven af det af Undervisningsministeriet under 8. August 1930 nedsatte Udvalg* (Kbh. 1933), s. 58–59.

116. Leo Tandrup, *anf.arb.*, s. 107.

117. Eske K. Mathiesen, *anm. af DS . . .*, s. 144.

118. ETK, *Minder og Oplevelser 2* (Viborg 1924), s. 41.

119. Eske K. Mathiesen, *anm. af DS . . .*, s. 142–43.

120. Bengt Holbek, *Om Danske Sagn . . .*, DS 1, s. xiii, jfr. Eske K. Mathiesen, *anm. af DS . . .*, s. 143.

121. Iørn Piø, *Sagn som sandhedskilde, Fra Holbæk Amt* (1976) Festskrift til K. G. Kaaber, s. 155.

Men så slår
lynet ned i
den store
sten....

....og den onde
dronning bliver
hvirvlet ud over
kanten af klip-
pen....ned i af-
grunden, hvor
hun slår sig
ihjel!

Figur 4. Snehvide.

Illustrationen viser den onde stedmoders død i Walt Disneys streg. Fra Walt Disneys tegnefilm Snehvide og de sydværge. ©Walt Disney Productions.

Motivet – den onde stedmoders død – stammer fra Grimms eventyr. Her er hendes endeligt imidlertid et noget andet, og mere barbarisk: »Den onde kvinde var ved at dø af Raseri, men var tillige saa underlig angst, hun vidste ikke selv hvorfor. Først vilde hun slet ikke tage til Festen, men hendes Nysgerrighed efter at se den unge Dronning lod hende ikke have Ro. Da hun kom ind i Salen, kendte hun straks Snehvide og blev ganske stiv af Skræk. Men hende over Ilden stod der et Par glødende Jærnsko, dem maatte hun tage paa og danse, til hun faldt død om.« (Grimms Eventyr I v. Carl Ewald, Kbh., Kristiania, Berlin & London 1922, s. 149).

Gisela (Burde-) Schneidewind har vist, hvorledes dette dødeds-motiv genfindes i sagn om mecklenborgske herremænd, heriblandt én der af sine daglejere, fuldt så velfortjent som Snehvides stedmoder, blev danset til døde: *Haberland hat nicht guttun wollen. Er hat mit nackten Füßen auf Glas tanzen müssen. Sie haben Flaschen zu Scherben geschlagen. Die anderen haben Stiefel angehabt – bis er sich totgetanz hat.* (Der Sagenkreis um den mecklenburgischen Gutsherrn Georg Haberland, i Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 5 (1959), s. 19).

meddelere, som har fortalt om bondeprotesterne på Lerkenfeldt, f.eks. Post-Lavst, som fortalte sammen med Mathias Smed, begge hjemmehørende i landsbyen Ullits, viser det sig snart, at disse to i fællesskab har arbejdet sig gennem mindst 33 forskellige fortællinger i løbet af et enkelt »interview«. Der snakkes om dagligdagen med dens sorger og glæder; der snakkes om kloge mænd og koners virke eller

om straffeinstrumenter og tyvehuller på hovedgården. O.s.v. Enkelte fortællinger er højest summariske, andre foldes bredt ud. Undertiden er temaerne beslægtede; men lige så tit får associationerne frit løb, således at det er vanskeligt at afgøre, hvornår én fortælling hører op, og en anden begynder. Fortællingen om Lerkenfeldt-begivenhederne 1811–14 er blot en enkelt facet af dette store reperto-

re.¹²² Hverken smeden eller posten har drømt om at emneinddele eller typologisere det, de har sagt.

Tydeligvis har det også af og til voldt Evald Tang Kristensen hovedbrud, når den enkelte optegnelse eller brudstykker heraf skulle presses ind i hans linné'ske blomsterkatalog. At »typeinddelingen (for sagnenes vedkommende) aldrig (har) været nogen succes«¹²³ forstår sig, når man konstaterer, hvorledes et og samme sagn – utilsigtet – kan være bragt to forskellige steder og under to forskellige grupperinger. Mens der i det ene tilfælde kan være lagt vægt på handlingsgangen, kan det i det andet være personen eller lokaliteten, der har bestemt placeringen.¹²⁴

Spørgsmålet bliver da, om typeinddelingen ikke mest af alt reflekterer Evald Tang Kristensens ikke synderlig ekspliciterede forestillinger om regler for systematisering af sagnstof.¹²⁵

Den, der i dag ønsker at udnytte Evald Tang Kristensens sagnstof som levn til andet end Evald Tang Kristensen selv, står som følge heraf over for lidet lystige udsigter. Medmindre man har interesser meget tæt på Evald Tang Kristensens, er der beklageligvis ingen vej uden om at gennemgå samtlige sagnoptegnelser fra ende til anden. Uden at ville tage modet fra nogle, skal jeg minde om, at der blot i den udgivne gamle række af »Danske Sagn« findes ca. 14.000 optegnelser!

Almindeligvis ville man sikkert kalde de hoverisagn, jeg har beskæftiget mig med, for »historiske sagn«. Jeg har med vilje undgået udtrykket, for det er ikke uden grund, at dan-

ske traditionsforskere altid er gået som katten uden om den varme grød, når det kom til dette spørgsmål. Hvad er et »historisk sagn«?¹²⁶ Østtyskerne og nordmændene har været mindre bange for at vove pelsen. Gisela Burde-Schneidewind skelner, groft taget, mellem de dæmoniske og de historiske sagn. I gruppe 1 falder fortællinger om og med mytiske og magiske, overnaturlige forestillinger. I gruppe 2 sagn, hvis handling eller begivenhed er fikseret i historien og/eller et konkret samfund.¹²⁷ Blandt nordmændene har Bjarne Hodne defineret historiske sagn som de sagn, der på den ene side rummer en holdning til det, der meddeles om hændelser, tilstande og personer, hvis forløb eller eksistens på den anden side kan belægges med *skriftlige* kilder.¹²⁸ Men sådanne definitioner, de være sig enkle eller drevne, tilslører fuldstændig det, som Gisela Burde-Schneidewind faktisk også har været inde på, når hun i anden sammenhæng demonstrerer, *hvor* tankevækkende motivsammenfaldet kan være mellem sagnene og de børneeventyr, vi allesammen er flasket op med. (Se figur 4). Den danske historiker Jens Engberg har fornemmet lidt af det samme – at traditionsstof, som tilsyneladende handler om de særeste overnaturlige væsener som bjergmænd eller trolde, måske (også?) handler om mere jordnære foreteelser som just forholdet mellem herremand og bonde.¹²⁹ Meget taler for, at han er på rette spor. Optegnelser i »Danske Sagn« om snu bønders kastraktion af overmægtige bjergmænd burde måske læses sammen med optegnelserne om herremænds seksuelle overgreb på bønderkvinder/piger:

122. DFS 1929/16 ETK, Dagbøger, fol. 3575r–81r.

123. Carsten Bregenhøj, anf.arb.

124. Vibeke Dahll, *Nordiske sagnregistre og sagnsystematik* (2. opl. Turku 1973), særlig s. 22–24.

125. Muligvis ligger der heri gemt en indgang til forståelse af den universitære folkemindevidenskabs faginterne regler i slutningen af det 19. århundrede, afhængig af i hvor høj grad Evald Tang Kristensen har ladet sig inspirere eller direkte styre af samtidens etablerede folklorister som Svend Grundtvig og Axel Olrik.

126. Laurids Bødker, *International Dictionary of Regional European Ethnology and Folklore 2* (Kbh. 1965), s. 141–42.

127. Gisela Burde-Schneidewind, *Das steinerne Weib. Volkssagen aus fünf Jahrhunderten* (Rostock 1979), s. 409–23, særlig s. 415.

128. Bjarne Hodne, anf.arb., særlig s. 24.

129. Jens Engberg, anf.arb., s. 63–73. Jfr. også Bengt Holbek, *Interpretation . . .*, s. 49–50:

»Some tales, such as that of the Strong Boy are thinly disguised wish-fulfilment dreams of the enormous kick with which the hero will one day send the squire so high in the sky that he will never come back«.

I Silkeborg boede en ritmester (Hans v. Hoff), som var slem efter kvindfolk. Ingen kunde være i fred for ham, enten høj eller lav. (DS 4, 558).

Da han kommer hjem, sidder konen i kakkelovns-krogen, og bjærgmanden på hendes knæ. Manden skotter noget til det, men han siger ikke noget. Så siger bjærgmanden: »A troer, han kan se mig, ja, a frygter for det.« – »Nej, det troer a ikke,« siger konen. »Men a vil løbe op og pisse i ölpotten, dersom han kan se det, så drikker han ikke af den.« Han kommer op og skal have det forrettet, men da kan a tro, manden er gesvindt, han har kniven ved hånden og skjærer småtöjet af ham til hobe. (DS 1, 1417).

Præcis som sagn om navngivne herremænd, der spøger, selvsagt har lighedspunkter med »almindelige« spøgelsessagn, vækker fortællinger, som den om den sadistiske godsejer Ingeborg Skeel – hun klipper fingrene af børn, der stjæler aks på hendes marker – mindelser om eventyrenes onde stedmoder:

Fru Ingeborg Skeel, der opførte Voergaard i Dronninglund Herred, var bekendt for sin Gjerrighed. Da hun havde faaet Gaarden opført, sendte hun en Tjener efter Bygmesteren, og Tjeneren skubbede ham i Borggraven, da han gik over Vindebroen, og hun bemægtigede sig saa Bygmesterens Løn, som hun nys havde udbetalt ham, og som han bar hos sig. Naar hun kjørte til Kirken, der ligger en halv Fjerdingvej fra Gaarden, havde hun sin Spinderok i Vognen og sad og spandt, for at Tiden ikke skulde spildes. Naar fattige Børn, som det den Gang var Skik, kom og sankede Ags paa Agrene, lod hun dem bringe op paa Gaarden og klippede Fingrene af Staklerne. (DSnyrk 4, 324).

Dette er blot eksempler. De antyder ikke desto mindre, hvorledes det »historiske« øjensynlig kan kombineres ret frit med det »ikke-historiske« efter behov. Med andre ord synes skellet mellem »historiske sagn« og »andre« sagn at være en ufrugtbar konstruktion. Trold kan betyde herremand. Og for den sags skyld kan herremand vel også være synonym for trold.¹³⁰ Det fordrer imidlertid et overordentlig veldimensioneret undersøgelsesapparat, hvis der skal etableres sådanne forbindelseslinier på tværs af 10.000vis af sagnoptegnelser. Men selv disse impressionistiske streger rummer argumenter for at tage meget varsomt på Evald Tang Kristensens systematik.

Evald Tang Kristensens sagnoptegnelser som levn til hans meddelere

En mulighed for at gå på tværs af den allerede etablerede systematik ligger i at koncentrere sig om en eller flere traditionsbærere og deres fulde repertoire. Nogen synderlig revolutionerende nyhed er fremgangsmåden ikke; allerede Evald Tang Kristensen har brugt den,¹³¹ men navnlig i de senere år synes den meget yndet.¹³² Hermed er vi ovre i spørgsmålet om Evald Tang Kristensens sagnstof som levn til hans meddelere.

Indledningsvis må straks slås fast, at Evald Tang Kristensen ikke spildte mange kræfter på at holde de optegnelser, han personlig la-

130. Jfr. Carsten Bregenhøj, anf. arb.

131. F.eks. ETK, *Mikkel Skrædders Historier* (Viborg 1890).

132. Se f.eks. Bjarne Hodne, Hæge Årmote: En biografisk skitse med prinsipielle konsekvenser, i Knut Kolsrud m.fl. (red.), *Tradisjon og samfunn. Festskrift til professor Olav Bø på 60-års dagen 19 mai 1978* (Oslo, Bergen, Tromsø 1978), s. 155–65.

Juha Pantikäinen, *Oral Repertoire and World View. An Anthropological Study of Marina Takalo's Life History* (Helsinki 1978).

Bjarne Hodne, *Eventyret og tradisjonsbærerne. Eventyrfortellere i en Telemarkabygd* (Oslo, Bergen, Tromsø 1979).

Ørnulf Hodne, Jørgen Moe og folkeeventyrene. *En studie i nasjonalromantisk folkloristik* (Oslo, Bergen, Tromsø 1979), særlig s. 75–211.

Birgit Hertzberg Johnsen, anf. arb.

Lene I. Jørgensen, anf. arb.

Bengt Holbek, *Interpretation* . . .

vede ude i marken, fra de optegnelser, han modtog så at sige på anden hånd fra andre »skattegravere« med for os totalt ukendte indsamlingsprincipper.¹³³ For at komme tættest muligt på traditionsbærerne selv må denne sidste gruppe holdes ude så godt, det nu kan lade sig gøre. For deres vedkommende vedgår Tang Kristensen nemlig uden blusel, at han har manipuleret med stoffet. Han har »tit«, som han siger, »Med varsom hånd . . . måttet omæandre slige optegnelser.«¹³⁴ Det skal dog ikke forlede nogen til at slutte, at Evald Tang Kristensen modsætningsvis havde et puritansk forhold til sine »egne« optegnelser, hvilket blot de fem kendte optegnelser fra Lerkenfeldt kan belyse. Til »Vort Landbrug« skrev Tang Kristensen i 1888 uden større ståhej Jens Jacobsens og Niels Årups fortællinger sammen til én.¹³⁵

Gentagne gange, bl.a. i erindringsværket »Minder og Oplevelser«, har Evald Tang Kristensen givet næsten fotografiske glimt af de barske vilkår under feltarbejdet. Gennem frost, slud og silende regn på vej til usle røner med sølet lergulv, muggen hørm og en enkelt søvsnig tælleprås. Det hændte, at han blev venligt modtaget, når han klemte foden i døren. Det stik modsatte kunne dog også være tilfældet.¹³⁶ På trods af sådanne beskrivelser er sandheden alligevel den, at vi ved forbløffende lidt om, hvorledes »interview'et« udspandt sig. I både et for- og efterord til »Danske Sagn« er Tang Kristensen inde på, at han alene er at opfatte som et »skrivende mellemled« mellem fortællerne og de forskere, han tager det for givet vil studere hans værker. Han optegner bevidst mange varianter over samme fortælling for derigennem at udviske sit eget private skøn. Han lægger aldrig til eller pynter på, hvad han hører, han optegner

sågar fortællinger, hvis form og indhold egentlig byder ham imod. »En sanddrø og pålidelig overførelse«, dét er idealet.¹³⁷ Slet så ukompliceret, som det lyder, er det ikke. Evald Tang Kristensen var ikke en båndoptager, så der er ingen garanti overhovedet for, at han optegnede alt, hvad han blev fortalt. I de nævnte for- og efterord er han inde på, at meddelerne blev sporet ind på at fortælle varsels- og spøgelseshistorier samt, at de blev holdt fast på at give detaljerede og præcise stedsangivelser (så en del af materialet sidenhen kunne glide smertefrit ind i hovedrubrik III, »stedsagn«?). Hvem styrede egentlig samtalen? Selv mener Evald Tang Kristensen, at *han* »pumpede« folk; at *han* trængte »ind i deres Sjælekroge«;¹³⁸ men om det altid var *ham*, der pressede *dem* som citroner, bliver næppe nogensinde opklaret.

Det skal også huskes, at optegnelserne er skriftlige øjebliksbilleder af mundtlig stof. Og så trænger nye vanskeligheder sig på: Gad vidst, hvad der er sket, mens fortællingerne blev overført fra et medium til et andet, fra det talte ord til bogstaverne på de løse lapper eller i kladdehæfterne. Uden videre kan man fastslå, at ikke uvæsentlige elementer som gestus og mimik er gået definitivt tabt, nøjagtig som det er tilfældet med betydningsfulde pauser og det råbende eller hviskende tonefald.¹³⁹ Selv sukker Evald Tang Kristensen, som en kommentar til indsamlingssituationens problematik, »Man skulde blot vide, hvordan indsamlingen undertiden går for sig. Meget skal ligefrem gribes i flugten . . .«¹⁴⁰

De metodiske problemer er altså ingenlunde bagateller. Alligevel tror jeg, det vil være overilet at se væk fra, at Evald Tang Kristensens sagnoptegnelser kan udnyttes som levn til andet end hans privatperson. Optegnel-

133. Erik Høvring Pedersen, Register over meddelere/optegnere, DS 8, s. 5 og ETK, Efterskrift, DS 7, s. 487-90.

134. ETK, Efterskrift, DS 7, s. 484.

135. ETK, Billeder af det jyske Landboliv . . . *Vort Landbrug* (1888), s. 555-56.

136. ETK, *Gamle Viser i Folkemunde 4. Jyske Folkeminder* 11 (Viborg 1891), s. 326-47.

137. ETK, Fortale, DS 1, s. xxi.

138. ETK 1884, efter Thorkild Knudsen, anf. arb., s. 8.

139. Om »interviewsituationens« kompleksitet, se f.eks. Kirsten Hastrup og Jan Ovesen, *Etnografisk grundbog. Metoder, teorier, resultater* (Kbh. 1980), særlig s. 51-52.

140. ETK, Efterskrift, DS 7, s. 484.

serne må – trods alt – kunne udnyttes som levn, også til hans meddelere.

Hvem var de da, disse meddelere? Skal man tro Evald Tang Kristensen, er der ikke mange ben i svaret: »Jeg har altid følt mig meget tiltalt af at fæste Øjet paa Smaafolkene og faa et Indblik i deres Sjæleliv. Det er jo særlig de smaa og ringeagtede i Verdens Øjne, jeg har opsøgt, og hos hvem jeg har øst det rige Udbytte af Folkeminder, som jeg har faaet optegnet: Smaakaarsfolk, Indsiddere og Almissemøller . . .«¹⁴¹ Dette ene citat kan udmærket stå som eksempel på et evigt omkvæd hos Evald Tang Kristensen. Fattigfolk, fattigfolk og atter fattigfolk.¹⁴² Evald Tang Kristensen skal imidlertid ikke tages på sine ord men på sine gerninger, så i tabel 2 har jeg opstillet en liste over meddelerne til de 25 hoverisagn, som er præsenteret i afsnit II. Vanskelighederne med selve sagnsystematikken gør det umiddelbart indlysende, at man kan spare sig at drive statistik på disse oplysninger. Yderligere er der usikkerhedsmomenter omkring meddeler ctr. optegner. Altså skal opstillingen blot tages som en grov retningspil. Men en overraskende retningspil. Fra Lerkenfeldt-begivenhederne er det klart, at husmænd både kendte og kunne hoverisagn. Dét er næppe overraskende al den stund, at de meget vel kunne have problemerne med en herremand og hans hoverikrav tæt inde på livet, år efter at gårdmandshoveriet var afskaffet. Husmændene kunne nyde – og have behov for – at fortælle om, hvorledes herremanden kunne dukkes godt og grundigt. Imidlertid er de 25 hoverisagn *ikke* fortalt af husmænd, endsiges af andre lavstatusfolk. Af de i alt 20 forskellige personer er de 5 gårdmænd, »materialistiske« gårdmænd, som Evald Tang Kristensen ellers skyede som pesten.¹⁴³ Ni er skolelærere (som Evald Tang Kristensen selv). To andre er imidlertid

teologer, hvortil kommer optegnelserne fra branddirektøren, fra redaktøren, fra dyrlægen og fra topografen, altså nærmest en kreds af hel- eller halvakademiske »honoratiores«, der bringer tankerne hen på Gustav Wiedes persongalleri i den lille stationsby omkring århundredeskiftet. (Iøvrigt er kun én af dem kvinde).

Der er noget, der ikke rimer. Men en udtømmende forklaring lader sig bare ikke give på det foreliggende. Hoverisagn må imidlertid under alle omstændigheder have udfyldt en funktion, også for disse lærere, præster o.s.v. Hvorfor i al verden ellers huske eller lære sig fortællinger om mennesker og begivenheder, som man ikke selv har direkte kendskab til eller selv har været impliceret i. Hoverisagnene rummer, som det er set, en næsten slagordsagtig symbolik med hovedingredienser som den reaktionære bondeplager, den – trods alt – stærke bonde, den retfærdige konge/kronprins, som véd at sætte godsejeren på plads for at give bonden hans ret. Det *kunne* derfor være fristende at drage parallellen til den ideologi, som »gårdmandsklassen« (og med dén, skolelærere, selv af gårdmandsæt¹⁴⁴ og »progressive« akademikere) var i færd med at knæsette som den herskende op gennem 1800-tallets sidste halvdel. Via højskoler, via Indre Mission, via andelsbevægelser etc. etc. gik udviklingen over de Estrup'ske provisorieår med deres mundkurvscirkulærer og Blå Gendarmer imod, at bønderne (Venstre) vristede den politiske magt fra godsejerne (Højre). Til »gårdmandsklassens« ideologi passer hoverisagnene selvsagt som fod i hose,¹⁴⁵ og set under denne synsvinkel kunne parallelmaterialet til Evald Tang Kristensens hoverisagn måske snarere være historieskrivningen i det 19. århundredes slutning og dens syn på forholdet mellem herremand og bonde generationer tidligere – snarere dét end at gøre

141. ETK, *Ole Veed-Fald. En lille Levnetstegning* (Vejle 1915), s. 79–80.

142. F.eks. Thorkild Knudsen, anf. arb., s. 9.

143. Eske K. Mathiesen, *Vejledning . . .*, s. 11.

144. F.eks. Martin Zerlang, *Bøndernes klassekamp i Danmark. Agrarsmåborgerskabets sociale og ideologiske udvikling fra landboreformernes tid til systemskiftet* (Kbh. 1976), særlig s. 291–92. Jfr. også L. S. Ravn, *Lærerne i Nordslesvig ca. 1840–1920* 1–2 (Åbenrå 1978).

145. Thorkild Kjærgaard, *Gårdmandslinien . . . og samme, Konjunkturer og afgifter . . .*, s. 35–38.

Tabel 2. Hjemmelmænd til de 25 sagnoptegnelser i afsnit II.

Kilde	Meddelelser (optegner)
JA 2, 128	C. A. Brøgger, Ravnkilde, lærer.
JA 2, 11	Kristian Andersen, Rask Mark, boelsmand.
JA 2, 155	Jakob Rasmussen, Stensby, gårdmand.
JA 2, 58	Joh. Nielsen, Randrup, lærer.
JA 2, 121	Jensen, Knudstrup, lærer.
JA 2, 286	Joh. Nielsen, Randrup, lærer.
JA 2, 188	N. J. Termansen, Holsted, branddirektør.
JA 2, 286	Joh. Nielsen, Randrup, lærer.
JA 2, 128	C. A. Brøgger, Ravnkilde, lærer.
JAT 2, 233	Jensen, Dreslette, lærer.
DSnyrk 4, 341	Søren Bennetsen, Skjoldager, gårdmand.
DS 4, 581	A. P. Gårdboe, –, topograf/kulturhistoriker.
DS 4, 566	P. Jensen, –, dyrlæge.
DS 4, 525	H. G. A. Stampe, –, stud. theol.
DS 4, 593	P. K. Jensen, –, lærer.
JA 4, 254	A. C. Nielsen, Malle, lærer.
DS 4, 791	Lavr. Jørgensen, –, redaktør.
DSnyrk 4, 217	Jens Lavrsen, Kor i Kvols, gårdmand.
DS 4, 170	Kr. Nielsen, –, lærer.
JAT 2, 132	Jakob Rasmussen, Stensby, gårdmand.
JA 2, 101	Niels Uglø, Sønder-Os, lærer.
JA 2, 163	Kr. Spillemand, Farsø, gårdmand.
JAT 2, 72	H. Kau, Gadbjerg, præst.
DSnyrk 4, 241	C. A. Brøgger, Ravnkilde, lærer.
DSnyrk 4, 264	Ane Katriine Hansen, Andkjær, lærerkone.

flere overflødige forsøg med 16-, 17- og 1800-tallets bevarede retsakter eller med papirer fra centraladministrationen. Indledningsvis kunne man gå til den fyldige, såkaldte »Jubilæumslitteratur«, der så dagens lys omkring 1888 for at markere Stavnsbåndets ophævelse 100 år tidligere. Jeg har allerede omtalt titler herfra i afsnit I; titler som har det tilfælles, at det centrale interessefelt er lige præcis konflikten herremand/bonde, der forøvrigt præsenteres med stillingtagen for bonden og imod herremanden, mens den alfaderlige Majestæt med bondesympati tildeles rollen som *Deus ex Machina*.

Evald Tang Kristensen kendte udmærket en række af forfatterne til denne »Jubilæumslitteratur«; Severin Kjær, til eksempel, var hans »gamle Bekjendt«. ¹⁴⁶ Og side om side med Povl Hansen og Poul Bjerger publicerede han i »Aarbog for dansk kulturhistorie« en artikel om hoverilivet på godset Frisenborg. ¹⁴⁷

Der var også den mulighed at gå til den dengang i det 19. århundredes slutning så populære, men siden så oversete, Skolelærerlitteratur. Her var det bondens arbejde, bondens hverdag, bondens problemer og bondens forestillingsverden, det handlede om, ofte serveret med kras realisme, undertiden endda garneret med referencer til – ja gæt tre gange – mundtlig tradition. ¹⁴⁸ At Evald Tang Kristensen havde fine forbindelser til disse »skolelærerforfattere«, og at han bidrog til deres hovedorgan »Husvennen«, skal blot nævnes for fuldstændighedens skyld. ¹⁴⁹ Henrik Pontoppidan kan passende få udgangsreplikken på dette sted. Det følgende stammer fra hans novelle »Under Aaget«, hvor hoverisagn veksler med egne iagttagelser, så fortid og nutid kittes uløseligt sammen. Nutid er, skal det nævnes, 1.7.1885, da novellen stod at læse i »Dags-Avisen«:

Det var en Dag mellem Jul og Fastelavn. Jeg maa formodentlig være gaaet i Tanker; ti pludselig standsede jeg, og opdagede til min Forbavselse, at jeg befandt mig midt ude paa de store Hovmarker.

Det er altid underlige Tanker, der vækkes hos en ved Synet af denne gamle Lidelses- og Kampplads. Ikke mindst en saadan vaad og inderlig melankolsk Februardag, naar en lav, sorteblaa Snehimmel hænger ned over Jorden, hviler der noget af Kamppladsens storladne Tungvind over disse mægtige, øde og vinter nøgne Tomter med deres uendelig lange Stendiger og enlige Hybentorne.

Det er, som spøgede endnu de svundne Aarhundreders Liv i denne bølgende, lavt

146. ETK, *Minder og Oplevelser* 4 (Viborg 1928), s. 8.

147. ETK, Træk af Hoverilivet paa Frisenborg Gods i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede. Efter Meddelelser af P. C. Hummeluhr, *Aarbog for dansk kulturhistorie* 5 (1895), s. 132–55.

148. Martin Zerlang, anf. arb., særlig s. 285–96.

149. Eske K. Mathiesen, *Vejledning* . . . , s. 8.

svævende Jordrøg, der driver hen over Agrene. Man synes at se dem for sig, disse duvendede Skikkelser, der slæbte sig frem her under Ladefogdens Stokkeslag, agede med Plov eller samlede Stene: sløve, forhungrede Trækdyr i skidne og sønderflængede Kitler, krumbøjede Oldinger, frugtsommelige Kvinder.

Derne i Lavningen, hvorfra Herregaardens takkede Gavl netop stikker op over Bakkelinjen, glimter endnu den selv samme Rude, gennem hvilken i sin Tid Greven mønstrede sine Bønder, naar han hver Ugedag lod dem passere forbi under Træhesten med bagbundne Hænder og blottede Hoveder. Den bugtede Linje hist ovre paa den anden Side Mosen, med den høje Række Popler, der halvt udviskes af Taagen, er den gamle Bygdevej, om hvilken der fortælles, at ad den slæbtes om Natten Pigeofrene til Borgen – naar de da ikke gik godvillig. Om Dagen derimod rullede de stolte Naadigfruer her forbi med deres springende Firspand og ridende Svende, mens Bønderne skælvende bøjede sig mod Jorden eller skjulte sig i Markerne.

Men ad samme Vej drog en Julenat en sværet Skare med Lygter og blussende Brande – sprængte Borgporten, tumlede op ad Trapperne, huggede ned for Fode med Økser og

Køller, parterede Herremanden, kastede ham under høje Glædeshyl Stykke for Stykke ned i Ringgraven og voldtog hans Frue.¹⁵⁰

VI.

Slutning

Har de foregående sider undertiden mindet om en akademisk ribbeøvelse, beklager jeg. Øvelsen har imidlertid været nødvendig for at slå fast, at Evald Tang Kristensens talrige hoverisagn, anskuet som beretning, er og bliver en højst usikker kilde. Af usikkert *kan* der ikke komme sikkert, så herfra vil der aldrig kunne hentes sikre belæg, når historien om konflikten mellem herremand og bonde i det førindustrielle Danmark skal skrives. Betragtes sagnene derimod som levn – altså som kilder til en senere tids historieskrivning (vel rettest: historiefortælling), stiller sagen sig anderledes. Selv da er det langt fra problemfrit at udnytte sagnene, som det turde være fremgået af det foregående afsnit V. Ikke desto mindre er der næppe tvivl om, at der i sagnene ligger et stort og spraglet kildestof til belysning af holdninger, forestillinger og bevidsthed i det sene 1800-tals Danmark. Sagn er ikke bare »pseudohistorie«.¹⁵¹

150. Gengivet efter Jørgen Sørensen, »Her kommer fra Dybet« – landproletariatet 1880–1915. Studierien udgivet af Dansk lærerforening (2. opl. Kbh. 1976), s. 9–10, jfr. s. 115.

151. Inge Skovgaard-Petersen, anf. arb., s. 317.